

યોજના

સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬

વિકાસને સમર્પિત માસિક

₹ ૨૨

મહિલા સશક્તિકરણ

મહિલાઓનું સશક્તિકરણ અને ભારત

મહિલાઓનું સશક્તિકરણ : સરકારનો અભિગમ

મહિલાઓનું આર્થિક સશક્તિકરણ

છોકરીઓની ઓછી સંખ્યા : માનસિકતા અને સરકારી નીતિ

ફોકસ લેખ

મહિલાઓ : અર્થતંત્રનું ચાલક બળ

વિશેષ લેખ

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહિલાઓની ભૂમિકા

PM on Women Empowerment

- Government working with emphasis on empowerment of women, health of women, economic prosperity of women and physical empowerment of women in its fight against poverty.
- Calls for cooperation of the society in the initiatives taken by the Government on "Beti Bachao-Beti Padhao"
- Asserted that more than three and half crore families had reaped the benefits of Mudra Yojna - most of whom were first timers to a bank. Out of these, almost 80 per cent were from SC/ST/OBC. Out of these too, 80 per cent are women. He looked forward to their contribution to the economic development of the nation.
- Announced an increase in maternity leave benefits to 26 weeks, to enable the new mother to take care of her infant, as a participant in the growth story.
- Weavers and the people working in textiles, who make yarn and yarn rolls, would now receive Rs 190 as against the earlier rate of Rs.100, thus benefitting women in the yarn sector.
- Weavers engaged in silk production will now receive Rs.50 more per meter of production. It will ensure that this increased amount will not go either to the trader or to the middleman or to the dealer, but will go via Adhaar directly to the account of the weaver who has produced it. This will empower the weavers, many of whom are women.
- Millions of families have been benefitted by the "Sukanya Samridhi Yojana" which guarantees benefits for the daughters when they grows up.
- The "Indradhanush Tikakaran Yojna" ensured two things for women - economic empowerment and empowerment against health problems.
- An initiative has been launched to provide LPG connections to the poor families.
- "Ujjawala" scheme to get rid of smokes emanating from chulha has empowered many poor women. A target has been laid down to provide gas connections to 5 crores poor families within 3 years. Gas connections have been already provided to around 50 lakhs within the last hundred days.

આયોજન અને વિકાસને સમર્પિત

સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬

વર્ષ : ૪૪ અંક : ૦૬ સળંગ અંક : ૭૮૯

મુખ્યતંત્રી : દીપિકા કચ્છલ
નાયબ નિયામક : અમિતા મારુ
તંત્રી : અજય ઈન્દ્રેકર

યોજના કાર્યાલય
લોંગ લાઈફ હોસ્પિટલ બિલ્ડિંગ, યુ.કો. બેંક ઉપર,
પાલડી ચાર રસ્તા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.
ફોન : ૨૬૫૮૮૬૬૯, ૨૬૫૮૧૪૫૦
E-mail Address : yojanagujarati@gmail.com
Website : www.yojana.gov.in

યોજના

વિષયસૂચિ

મહિલાઓનું સશક્તિકરણ - ભારતના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કમલા ભસીન..... ૫	: ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહિલાઓની ભૂમિકા ડો. જ્યોતિ અટવાલ ૨૪
મહિલાઓનું સશક્તિકરણ : સરકારનો અભિગમ લીના નાયર ૧૧	: ભારતમાં સ્કૂલ શિક્ષણનો જાતિગત સંદર્ભ : પ્રગતિ અને પડકારો શાલેન્દર શર્મા અને ડો. શશીરંજન ઝા ૨૮
મહિલાઓનું આર્થિક સશક્તિકરણ ઈલા આર. ભટ્ટ ૧૬	: મહિલાઓનું સશક્તિકરણ : એક મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યાંકન ડો. સુભાષ શર્મા ૩૬
છોકરીઓની ઓછી સંખ્યા : માનસિકતા અને સરકારી નીતિ મેરી ઈ જહોન ૧૯	: મહિલાઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા ડો. ઋચા શાહ ૪૧
મહિલાઓ : અર્થતંત્રનું ચાલક બળ દેવકી જૈન ૨૨	: ભારતમાં ઊર્જા કાર્યદક્ષતાના યુગનો ઉદય શ્રી સૌરભ કુમાર ૪૬
	: સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની કેટલીક મહિલા શહીદો ૪૯

ટાઈટલ

● આવરણ ડિઝાઈન	: -	૧
● PM on Women Empowerment	: -	૨
● Photostory of Books on Rashtrapati Bhavan Released Recently	: -	૩
● રાષ્ટ્રપતિ ભવન અંગેના નવા પુસ્તકો	: -	૪

છૂટક નકલ : રૂ. ૨૨-૦૦, વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૨૩૦-૦૦, બે વર્ષ : રૂ. ૪૩૦-૦૦, ત્રણ વર્ષ : રૂ. ૬૧૦-૦૦
લવાજમની રકમ "S.B.I. A/c. No. ૫૧૫-૦૮-૧૦ Yojana (Guj.)"ના નામે મનીઓર્ડર/ચેક/બેંક ડ્રાફ્ટથી ઉપરના સરનામે મોકલી શકાશે.
યોજના તથા કુરૂક્ષેત્રનું લવાજમ હવે ઓનલાઈન ભરી શકાશે. www.yojana.gov.in

આયોજન અને વિકાસને વાચા આપતું આ માસિક ગુજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, મલયાલમ, ઉર્દૂ, હિંદી, કન્નડ, પંજાબી અને ઉડિયા ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

યોજનામાં પ્રગટ થતાં લેખોમાંના મંતવ્યો લેખકોના પોતાનાં છે. તેની સાથે તંત્રી સહમત છે એમ માની લેવું નહીં.

વિકાસ માટે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ

‘વિકાસ માટે મહિલાઓના સશક્તિકરણ કરતાં વધુ સારું કોઈ સાધન નથી’ મહિલાઓની ક્ષમતાને અન્ય કોઈ રીતે વધુ સારી રીતે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. પરંપરાગત અથવા વધુ આધુનિક ભૂમિકામાં મહિલાઓએ હાંસલ ન કર્યું હોય તેવું કશું નથી. માતા તરીકે તેઓ કાળજી રાખવાની જવાબદારી ઉઠાવે છે, બાળકને જન્મ આપે છે અને વિશ્વના ભાવી નાગરિકોની પાછળ ફરે છે. પુત્રી, બહેન અને પત્ની તરીકે તેઓ વિવિધ રીતે પુરુષોને ટેકો આપે છે. આધુનિક ભૂમિકામાં તેઓ શિક્ષિકા, મેનેજર્સ, રાજકીય નેતા વગેરે છે. મહિલાઓએ પાછળથી સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના અવરોધો પણ તોડ્યા છે અને અગાઉ માત્ર પુરુષોનું જ કાર્યક્ષેત્ર ગણાતા ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરીને પર્વતારોહક, પાઈલટ્સ બની છે તેમજ યુદ્ધના મેદાનમાં ઉતરીને સશસ્ત્ર દળોમાં પણ જોડાઈ છે.

જોકે, પહેલાં મહિલાઓ માટે આવી સ્થિતિ નહોતી. અગાઉના સમયમાં પુરુષો વિના મહિલાઓનું કોઈ અસ્તિત્વ નહોતું. તેઓ પુત્રી, પત્ની અથવા માતાની જ ભૂમિકામાં જોવા મળતી. તેઓ નેતૃત્વ લઈ શકતી નહીં અને હંમેશા તેમના જીવનમાં પિતા, પતી અથવા પુત્ર તરીકે ‘પુરુષ’નું જ પ્રભુત્વ રહેતું હતું. તેમને નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવવાની સત્તા નહોતી. પાશ્ચાત્ય સમાજોમાં પણ આવી જ માન્યતા પ્રવર્તતી હતી, જ્યાં પાછળથી મહિલાઓની પીડા પર ધ્યાન અપાયું નહોતું. ભારતમાં પણ લગભગ એક સદીના સંઘર્ષ બાદ મહિલાઓને લગ્ન તથા રોજગારીની બાબતોમાં કાયદા પહેલા મિલકત, મતદાન અને સમાન નાગરિકના અધિકારો મળ્યા. ભારતની સ્વતંત્રતા બાદ બંધારણના ઘડવૈયાઓ અને રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ પુરુષો સાથે મહિલાઓની સમાન સામાજિક ભૂમિકાને સ્વીકૃતિ આપી હતી. ત્યાર પછીની સરકારો દ્વારા આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓને સમાન દરજ્જો આપવા માટે કેટલાક પગલાં લેવામાં આવ્યા હતા. મહિલાઓને તેમની પ્રતિભા દર્શાવવા અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદારી વધારવા માટે કેટલાક વધુ ક્ષેત્રો ખોલવામાં આવ્યા. છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓ દરમિયાન સંસદ દ્વારા કેટલાક કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા અને કેન્દ્ર તેમજ રાજ્ય સરકારોએ વિવિધ યોજનાઓ રજૂ કરી, જેણે કાયદાકીય, રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની ભાગીદારી માટે ઘણું મહત્વનું યોગદાન આપ્યું.

શિક્ષણે મહિલાઓને વધુ સક્ષમ બનાવી. જ્યાં મહિલાઓ શિક્ષિત હતી ત્યાં તેમના સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા ઝડપી છે. શિક્ષણે મહિલાઓને લગ્ન, માતૃત્વ અને કારકિર્દી અંગે નિર્ણયો લેવા સક્ષમ બનાવી. વધુમાં શિક્ષણે જ મહિલાઓને લગ્ન સિવાયની બાબતોમાં તકો અંગે જાગૃત કરી, તેમને નાણાકીય સ્વતંત્રતા અપાવી અને પિતા, પતિ અથવા પુત્ર તરીકે તેમના જીવનમાં ‘પુરુષ’ પરની નિર્ભરતા ઘટાડી. હવે તેમણે ઘરેલુ અત્યાચાર સહન કરવાની અથવા માનસિક શોષણનો ભોગ બનવાની જરૂર નથી. શિક્ષણે તેમને ગર્ભાવસ્થા સંબંધે પસંદગી કરવા અને ગર્ભાધાન અથવા અનિચ્છિત બાળકને જન્મ નહીં આપવાનો અધિકાર આપ્યો છે.

આરોગ્ય પણ એક એવું ક્ષેત્ર છે જ્યાં મહિલાઓએ અનેક પીડાઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે. મોટાભાગની મહિલાઓ પાસે સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ મેળવવા માટે સમય નથી અથવા તેમની માનસિકતા નથી કે તેમની પાસે એવી સુવિધા નથી. ખાસ કરીને ગ્રામીણ મહિલાઓ તેમના ઘરોમાં શૌચાલય સહિત સ્વાસ્થ્યની પ્રાથમિક સુવિધાઓ પણ ધરાવતી નથી. તેથી મહિલાઓનું સ્વાસ્થ્ય સરકારી નીતિઓ માટે અગ્રતાની બાબત છે અને સરકારે ‘બેટી બચાઓ, બેટી પઢાઓ’ તથા ‘જનની શિશુ સુરક્ષા કાર્યક્રમ’ જેવા કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા છે.

ભારતમાં વિધવા, ત્યક્તા કે અવિવાહિત મહિલા જેવી એકલી મહિલાઓને સામાજિક કલંક મનાય છે. એકલી મહિલાને હંમેશા એક વસ્તુ અથવા સામાજિકરીતે બહિષ્કૃત તરીકે જોવાતી હતી. આ બધા છતાં હવે તેમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. જોકે, તે ધીમું છે. આજની મહિલાઓએ ખરા અર્થમાં અગાઉના સમયમાંથી ઘણી લાંબી મજલ કાપી છે. તેમણે અનેક ક્ષેત્રોમાં સરહદો વટાવી છે. તેમાંથી કેટલીક મહિલાઓ આજે ઘણી જ શક્તિશાળી બની છે, જેમાં અરુંધતિ ભટ્ટાચાર્ય, ઈન્દિરા નૂયી, કિરણ મજુમદાર શાવા અને ચંદા કોચરનો સમાવેશ થાય છે. ભાવના કાંત, અવનિ ચતુર્વેદિ અને મોહના સિંહની તાજેતરમાં જ ભારતીય હવાઈ દળમાં નિયુક્તિ થઈ છે તથા સ્વતંત્ર ભારતના ઈતિહાસમાં સૌપ્રથમ વખત ત્રણેય લશ્કરી દળો ભૂમિ, નૌકા અને હવાઈ દળમાં ઓલ-વિમેન કન્ટ્રિજન્ટે ૨૦૧૫માં પ્રજ્ઞસત્તાક દિને રાજપથ પર માર્ચ કરી હતી. મહિલાઓએ આવી અનેક સિદ્ધિ મેળવી છે. આ મહિલાઓ વડાપ્રધાનના ‘મહિલા વિકાસ’થી આગળ વિચારીને ‘મહિલાલક્ષી વિકાસ’ તરફ કૂચ કરવાની દૂરદર્શિતાનું પ્રતિક બની છે.

વિશ્વમાં કુલ વસતીમાં મહિલાઓની વસતી અંદાજે ૫૦ ટકા જેટલી છે ત્યારે તેઓ જીવનના પ્રત્યેક તબક્કામાં પુરુષો સાથે સમાન દરજ્જો મેળવવાનો દરેક અધિકાર ધરાવે છે. આઠમા મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સના મહત્વના લક્ષ્યાંકોમાં ‘મહિલા સશક્તિકરણ’નો સમાવેશ થાય છે ત્યારે આ હકીકતો તેને સુસંગત છે. સ્વામી વિવેકાનંદનું કહેવું છે કે, ‘મહિલાઓની સ્થિતિ સુધરે નહીં ત્યાં સુધી વિશ્વ કલ્યાણની કોઈ તક નથી. કોઈ પક્ષી માટે એક જ પાંખે ઉડવું શક્ય નથી.’ મહિલા સશક્તિકરણથી માત્ર તેમના પરિવાર જ નહીં રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ પણ વધુ સુંદર બનશે.

મહિલાઓનું સશક્તિકરણ - ભારતના પરિપ્રેક્ષ્યમાં

કમલા ભસીન

મહિલાઓનાં શિક્ષણનું શાસ્ત્ર ભાગીદારીયુક્ત અને બિન-ધર્માધિકારી રીતનું બનાવવું પડશે. મહિલાઓને તેમના પોતાના જીવન કાર્યો અને અગ્રતા નક્કી કરવામાં સામેલ કરવા જોઈએ. તેમની પોતાની શીખવાની પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. શૈક્ષણિક પ્રયાસો એવા હોવા જોઈએ કે તેનાથી તેઓ સારું અને ઉલ્લાસમય વાતાવરણનો અનુભવ કરી શકે. તેમનામાં વિશ્વાસ અને આત્મસન્માનની લાગણી જગાવે. તેમનામાં રહેલી સર્જનતાને બહાર લાવે. તેમને ઊર્જમય બનાવે અને એક શબ્દમાં કહીએ તો તેમને શક્તિશાળી બનાવે.

આ જના સમયમાં મોટાભાગના દેશોનું માનવું છે કે પરિવારો, સમાજ અને રાષ્ટ્રના કલ્યાણ તથા ખુશી માટે જાતિસમાનતા અને મહિલાઓનું સશક્તિકરણ એક જરૂરિયાત બની ગયું છે. કુલ વસ્તીના ૫૦ ટકા એટલે કે મહિલાઓ અને કન્યાઓને જો માનસન્માન ના મળે કે જો તેઓ ખુશ ના હોય તો કોઈ રાષ્ટ્ર, સમાજ અને પરિવાર ફૂલીફાલી શકે નહીં.

માત્ર ભારતમાં જ નહીં પરંતુ વિશ્વના મોટાભાગના દેશોમાં મહિલાઓ પ્રત્યે ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે, તમામ સ્તરના નિર્ણયો લેવાની પ્રક્રિયામાંથી બાકાત રખાય છે, તેમને એક બાજુએ હાંસિયામાં ધકેલી દેવાય છે અને તેમનું સશક્તિકરણ થતું નથી. આ એટલા માટે થાય છે કેમ કે સમાજમાં પિતૃસતા અમલમાં છે અને આ એક એવી સામાજિક પદ્ધતિ છે કે જેમાં પુરૂષને સ્ત્રી કરતાં વધુ સક્ષમ, શક્તિશાળી માનવામાં આવે છે અને જેમાં પુરૂષોનું સંસાધનો, નિર્ણયો લેવા અને સિદ્ધાંતોમાં વધુ અંકુશ હોય છે. પિતૃસતા કે પુરૂષપ્રધાન પદ્ધતિમાં મહિલાઓ સામેની હિંસા અર્થાત્ મહિલા પર અત્યાચારો ગુજારવા જાણે કે તે પદ્ધતિનો એક ભાગ માનવામાં આવે છે. મહિલાઓને મારપીટ કે હિંસા આચરીને

નિયંત્રણમાં રાખવામાં આવે છે અથવા તેમને મારપીટની ધમકી આપવામાં આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (યુએન)ના મત મુજબ, પ્રત્યેક ત્રણ મહિલામાંથી એક મહિલાને હિંસા કે મારપીટનો અનુભવ થાય છે. તેનો મતલબ એ થાય કે એક બિલિયન કરતાં વધુ મહિલાઓ અને છોકરીઓને મારપીટ કે હિંસાનો અનુભવ થાય છે. વિશ્વમાં આ એક સૌથી મોટી લડાઈ ચાલી રહી છે અને સૌથી વધુ પીડાદાયક તો એ છે કે આ લડાઈ મોટાભાગે પરિવારમાં ચાલી રહી છે.

ભારતમાં મહિલાઓ તમામ ધર્માધિકારીઓમાં તળિયે છે.

ભારતમાં મહિલાઓ વિશે સામાન્યીકરણ કરવું વાસ્તવમાં ખૂબ જ મુશ્કેલભર્યું કામ છે, કારણ કે તેમનામાં ખૂબ મોટા તફાવતો રહેલાં છે. આ મહિલાઓ વિવિધ વર્ગો, જ્ઞાતિઓ, ધર્મ અને સમુદાયોમાં વહેંચાયેલી છે. આમ છતાં કોઈ એમ ચોક્કસ કહી શકે કે મોટાભાગની મહિલાઓ પુરુષપ્રધાન માળખું અને વિચારધારાથી પીડિત છે. તેઓ લિંગભેદને કારણે અસમાનતાનો ભોગ બન્યાનું અનુભવે છે અને તેમને નીચલી પાયરીના માનવામાં આવે છે. સામાજિક અને માનવવિકાસના દિશાસૂચકોમાં મહિલાઓને પુરુષોની પાછળ દર્શાવવામાં આવે છે. સમગ્ર

વિશ્વમાં ભારત એક માત્ર એવો દેશ છે કે જ્યાં મહિલાઓ માટે વિપરીત સેક્સ-રેશિયો પ્રવર્તે છે. મહિલાઓ માટે જીવન જીવવાની આશા પેલા પુરુષો કરતાં ઓછી હોય છે. મહિલાઓનું આરોગ્ય, પોષણ અને શિક્ષણનું સ્તર નોંધપાત્ર રીતે પેલા કરતાં ઓછો છે. મહિલાઓને ઓછી કુશળતા ધરાવતા ક્ષેત્રમાં મોકલાય છે અને એકસરખું કામ છતાં ઓછું ચૂકવણું થાય છે, તેઓ પુરુષો કરતાં ઓછું વેતન અને ઓછી આવક મેળવે છે અને તેઓ ભાગ્યે જ પોતાની મિલકત ધરાવતા હોય છે કે મિલકતો પર નિયંત્રણ ધરાવતા હોય છે. ઉત્પાદકતામાં પણ તેમની ઉપેક્ષા કરાય છે. મહિલા આધારિત ઘરોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે અને તેઓ આપણા દેશમાં સૌથી વધુ ગરીબ છે. રાજકારણ અને સામાજિક નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની ભાગીદારી દેખીતી રીતે જ ઓછી છે. સંસદમાં પણ મહિલાઓની ભાગીદારીની ટકાવારી ૧૦ ટકા કરતાં વધુ થઈ નથી. તેમને કાયદો ઘડનાર સત્તામંડળથી દૂર રાખવામાં આવ્યાં છે. જે તેમના જીવન પર શાસન કરે છે તેવા સામાજિક, આર્થિક, કાયદાકીય અને રાજકીય શાસનની રચનામાં તેમનો અવાજ ભાગ્યે જ સંભળાય છે.

તમામમાં નહીં પરંતુ ભારતના મોટાભાગના વિસ્તારોમાં કન્યાઓ બિનલાભદાયી, બોજા હેઠળ અને ડરના વાતાવરણમાં જીવે છે. તેઓ ઉપેક્ષાનો બોજ વહન કરે છે, તેઓ ભેદભાવનો બોજ વહન કરે છે, તેઓ ઘરકામ અને પોતાના ભાઈભાંડુની સારસંભાળનો બોજ ધરાવે છે અને ઘરની બહાર કામનો બોજ પણ વહન કરે છે. કન્યાઓ ભય હેઠળ જીવે છે - તરછોડી દેવાનો ભય, ઝેર

આપીને મારી નાંખવાનો ભય, ઉપેક્ષા કરવાનો ડર અને મારી નાંખવાનો ડર, લાગણીઓ નહીં ધરાવવાનો ડર, યોગ્ય કાળજી નહીં, યોગ્ય પોષણ નહીં અને યોગ્ય તબીબી સારવાર, ધ્યાન કે યોગ્ય શિક્ષણ નહીં આપવાનો ડર ધરાવે છે. આપણી દીકરીઓ જાતીય સતામણીના ડર હેઠળ પણ જીવે છે જે દુષ્કર્મ સુધી પહોંચી શકે છે. કડકમાં કડક અને શ્રેષ્ઠ કાયદાઓ બનાવવામાં આવ્યાં છતાં જઘન્ય સામૂહિક દુષ્કર્મના બનાવોમાં વધારો નોંધાયો છે. લગ્ન પછી તેઓ એકલતાનો ડર ધરાવે છે, નવા પરિવારમાં યોગ્ય સ્થાન નહીં ધરાવવાનો ડર અને માનસિક તથા શારીરિક યાતનાનો ભોગ બને છે.

મહિલાઓ દ્વારા ચળવળ અને સરકારો દ્વારા લેવાયેલા પગલાંઓ તથા નાગરિક સમાજ સંસ્થાઓ દ્વારા દબાણ વધવાથી મહિલાઓ પ્રત્યેના અભિગમમાં ચોક્કસપણે હકારાત્મક બદલાવ આવ્યો છે. જેમ કે લિંગભેદની સમસ્યા સામે જાગૃતિ આવી છે અને પરિણામે મહિલાઓની પણ અગત્યતા સમજાઈ છે તથા તેની સામેના પડકારો સૌ સ્વીકારતા થઈ ગયા છે, મહિલાઓ પરની હિંસાની નોંધ લેવાઈ છે અને તેને વખોડી કાઢવામાં આવે છે, નિર્ણય લેનારી દરેક બાબતો, દરેક સંસ્થાઓમાં મહિલાઓની ભાગીદારીની અગત્યતા જણાઈ છે. કેટલીક કાયદાકીય જોગવાઈઓમાં પણ સુધારો જોવા મળે છે, એ જ રીતે શિક્ષણ અને રોજગારીની તકોમાં પણ મહિલાઓની નોંધ લેવાય છે. ઉપરાંત નીતિવિષયક નિવેદનોમાં પણ લિંગભેદને વખોડી કાઢવાનું વલણ જોવા મળે છે. સરકાર અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ (એનજીઓ)માં મહિલાઓની ભાગીદારી વધી છે તો પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓમાં

પણ મહિલાઓની ભાગીદારી વધી છે. આપણી સરકારોએ લિંગભેદના પ્રશ્નો ઉકેલવા અને સમાનતા માટે મહિલાઓના બ્યુરો, પંચો, વિભાગ અને/અથવા અલગ મંત્રાલયો શરૂ કર્યાં છે. આમ છતાં આપણે લિંગ સમાનતા - સ્ત્રીપુરુષ એક સમાન -નો અભિગમ જીતવા માટે હજુ ઘણી લાંબી મજલ કાપવાની છે.

સશક્તિકરણ એક શક્તિશાળી અને રાજકીય પ્રક્રિયા છે.

લિંગ સમાનતા તરફ આગળ વધવા માટે આપણે એ લિંગભેદનું સશક્તિકરણ કરવું છે કે જેની પાસે કોઈ શક્તિ નથી જેમ કે મહિલાઓ અને છોકરીઓ, કોઈને પણ શક્તિશાળી બનાવવા માટે સત્તાની સમજદારી સમજવી જરૂરી છે. શક્તિ કે સત્તા એક ક્ષમતા કે કુશળતા છે કે જે દ્વારા મુક્ત અને સ્વતંત્રપણે પગલાં લેવાય છે, તે બીજાને નિયંત્રણમાં લેનારી કે તેના પર પ્રભાવ પાડનારી ક્ષમતા છે. સત્તા એટલે સ્વાયત્તતા, સ્વતંત્રતા, પોતાની પસંદ નક્કી કરવી અને પોતાનો અવાજ સંભળાય તે છે.

માનવીય સમાજમાં સત્તા સંસાધનો અને વિચારધારા પરના નિયંત્રણોમાંથી આવે છે. એ લોકો કે જેઓ સંસાધનો અને વિચારધારા (લોકોની વિચારશક્તિ, માન્યતા પદ્ધતિ વગેરે) પર નિયંત્રણ ધરાવે છે તેઓ નિર્ણય લેનારા બને છે. અને પરિવારો, સમુદાયો તથા દેશો પર નિયંત્રણો ધરાવતા હોય છે.

તેથી મહિલા સશક્તિકરણના અમલ માટે કે મહિલાઓને શક્તિશાળી બનાવવા માટે પુરુષપ્રધાન વિચાર અને માળખામાં પરિવર્તન લાવવાની જરૂર છે, મહિલાઓને સંસાધનો (કુદરતી, માનવીય, બૌદ્ધિક, નાણાકીય, આંતરિક સંસાધનો) પરનો નિયંત્રણ મળવો જોઈએ,

નિર્ણય લેવાની ભૂમિકામાં તેમનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

મારા મત પ્રમાણે, મહિલાઓને શક્તિશાળી બનાવવાથી આપણા જીવનમાં સુધારો થશે અને એ ત્યારે કે જ્યારે આપણી સત્તા-શક્તિની કલ્પના વર્તમાન સત્તા-શક્તિ કરતાં કંઈક અલગ હશે તો જ.

અમને સશક્તિકરણ કરવાનો મતલબ એવો નથી કે બીજા ઉપર સત્તા ધરાવવી, અમારા હિસ્સા કરતાં વધુ નિયંત્રણની સત્તા ધરાવવી એવો થતો નથી. તેનો મતલબ એવો હોવો જોઈએ કે સત્તા-શક્તિ પોતાના માટે, સત્તા-શક્તિ કોઈ એકની પોતાની લોભ પર નિયંત્રણ હોવું, કોઈની લાલચ પર નિયંત્રણ હોવું, હિંસા પર નિયંત્રણ હોય અને બીજાની સારસંભાળ, કાળજી તથા પોષણ કરવાની સત્તા-શક્તિ હોવી જોઈએ. ન્યાય માટે લડવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. વંશવાદ, નૈતિકતાના મુદ્દે લડવાની શક્તિ અને આંતરિક વૃદ્ધિ-સિદ્ધિ મેળવીને ડહાપણ તથા ધૈર્ય રાખવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

મહિલાઓનું સશક્તિકરણ એક પ્રક્રિયા છે કે જે સાતત્યપૂર્ણ અને જોશભેર એમ બંને રીતે ચાલે છે, એટલું જ નહીં જે માળખું અને જે વિચારધારા કે સિદ્ધાંતો તેમને નીચા ઠેરવે છે તેમાં પરિવર્તન માટેની શક્તિ મેળવવાની છે. આ પ્રક્રિયા તેમને વધુ સંસાધનો અને નિર્ણય લેવાની શક્તિ પર વધુ કાર્યક્ષમ બનાવે છે, પોતાના જીવન પર વધુ નિયંત્રણ મેળવે છે, વધુ સ્વાયત્તતા મેળવે છે. એ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જે મહિલાઓને આત્મસન્માન અને ગૌરવતા તરફ દોરી જાય છે અને તેનાથી તેઓની સ્વછબિ અને સામાજિક છબિમાં સુધારો થાય છે.

સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા એક રાજકીય પ્રક્રિયા છે, કારણ કે તેનો હેતુ મહિલા અને પુરુષ વચ્ચેના વર્તમાન સત્તાલક્ષી સંબંધોમાં પરિવર્તન લાવવાનો છે.

મહિલા સશક્તિકરણનો હેતુ કે લક્ષ્ય ધર્માધિકારી લિંગભેદ સંબંધોમાં જ પરિવર્તન લાવવા પૂરતો નથી પરંતુ સમાજમાં પ્રવર્તતા તમામ ધર્માધિકારી સંબંધોમાં પરિવર્તન લાવવાનું છે જેમ કે વર્ગ, જ્ઞાતિ, કોમ, વંશીય અને ઉત્તર-દક્ષિણ સંબંધો, કારણ કે લિંગભેદ સંબંધો શૂન્યાવકાશમાં સંચાલિત થતા નથી. કેમકે તે અન્ય તમામ આર્થિક સામાજિક અને રાજકીય પદ્ધતિ સાથે સંબંધિત અને વગ ધરાવનાર હોય છે, પરિણામે કોઈ એક અન્ય પદ્ધતિઓ અને પ્રાચીન પરંપરાઓ, માન્યતાઓ બદલ્યા સિવાય લિંગભેદ બદલી શકાશે નહીં.

મહિલા સશક્તિકરણ બાબતે કુદરતનું સશક્તિકરણ અને તમામ હાંસિયામાં ધકેલાયેલા લોકોનું તથા એવા દેશોનું સશક્તિકરણ નહીં થાય ત્યાં સુધી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ તેને આ તમામથી અલગ પાડી શકાય નહીં અને અલગ પડી શકે નહીં. અને તેથી જ મહિલાઓનું સંઘર્ષ અને તેમની ચળવળોને શાંતિ માટે ચળવળો, પર્યાવરણીય ચળવળો, શ્રમિકો અને ખેડૂતોની ચળવળો, માનવ અધિકાર માટેની ચળવળો અને લોકશાહીકરણ તથા સમાજના વિકેન્દ્રીકરણ માટેની ચળવળો સાથે ખૂબ સરળતાથી અને સારી રીતે જોડી શકાય તેમ છે. આ અલગ અલગ ચળવળો અલગ અલગ હેતુઓ માટે છે છતાં એક જ સંઘર્ષ માટે છે, એ જ સ્થાન માટેના વિવિધ ક્ષેત્રો માટેનું છે તેથી તેમની વચ્ચે ખૂબ જ મજબૂત સંપર્કો અને જોડાણ હોવું જરૂરી છે.

હું માનું છું કે, મહિલાઓના સશક્તિકરણની જ્યારે આપણે વાત કરતાં હોઈએ ત્યારે આપણે નારીવાદ વિચારસરણી અને વિચારધારાને મજબૂત કરવા અંગે પણ વિચારવું પડશે. ઉપરાંત સિદ્ધાંતો જેમ કે સમાનતા, ન્યાય, લોકતંત્ર અને મજબૂતીકરણને પણ શક્તિશાળી બનાવવા અંગે વિચારવું પડશે. તેનો મતલબ એવો પણ નથી કે આપણે તમામ મહિલા વર્ગને ટેકો આપવાનો છે. આપણે મહિલા આપખુદશાહીને સત્તા આપવાની નથી, મહિલાપ્રધાન વિચારસરણી, એવી મહિલાઓ કે જે જાતિવાદ અને પુરુષપ્રધાન સમાજને પ્રોત્સાહન આપે છે એમને ટેકો આપવાનો નથી. ભલે તેઓ મહિલાઓ છે છતાં બિનશરતી ટેકાને તેઓ પાત્ર નથી. આપણે એ પણ નોંધ્યું છે કે મહિલાઓ પણ આધિપત્ય ધરાવનાર અને પુરુષપ્રધાન સમાજને ટેકો આપે છે તેથી એવા પીડિત પુરુષો તેની સામેની લડાઈમાં આપણાં ભાગીદાર છે અને ભાગીદાર બની શકે છે. આપણો જંગ-સંઘર્ષ કેટલાક ચોક્કસ સિદ્ધાંતો માટેનો છે અને એક એવા સમાજ માટે કે જ્યાં તમામ સ્ત્રી-પુરુષને સમાન તકો મળે, એક સાથે ઉછેર થાય, વૃદ્ધિ થાય અને ભાગીદાર બને.

માત્ર મહિલાઓ જ નહીં પરંતુ મહિલાઓ પ્રત્યેના દૃષ્ટિકોણ કે પરિપ્રેક્ષ્યને પણ શક્તિશાળી બનાવવાની જરૂર છે કારણ કે મહિલાઓ કાંઈ અલગ ક્ષેત્ર નથી. તમામ બાબતોમાં મહિલાઓની ચિંતા થવી જોઈએ, તેમના પ્રત્યેના દૃષ્ટિકોણમાં અને તેમની બાબતોમાં મહિલાઓને યાદ કરવા જોઈએ. પછી તે સૈન્યકરણની બાબત હોય, માનવ અધિકારની બાબત હોય અથવા ટકાઉ વિકાસની બાબત હોય તમામમાં મહિલાની

ભાગીદારી અનિવાર્ય છે. ટૂંકમાં તમામ બાબતો એ મહિલાઓની બાબતો છે.

મહિલાઓ મજબૂત અને બહોળી રીતે વ્યાપક પ્રમાણમાં ફેલાયેલી હોય છતાં મહિલાઓનું સશક્તિકરણ તમામ સ્તરે અને તમામ વિભાગો કે ક્ષેત્રોમાં થવું જ જોઈએ. મહિલા ક્રિયાશીલો, મધ્યમ સ્તરીય ક્રિયાશીલો, સરકારમાં કાર્યરત મહિલાઓ, પત્રકારત્વ ક્ષેત્રની મહિલાઓ, મહિલા રાજકારણીઓ, શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે કાર્યરત મહિલાઓ, મહિલા કલાકારો, મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો વગેરેની વચ્ચે અસરકારક નેટવર્કિંગ હોવું જોઈએ. અમને એવા મહિલાઓ વચ્ચે નેટવર્કિંગની જરૂર છે કે જે સૂક્ષ્મ સ્તરથી લઈને ઊંચા સ્તરથી કાર્યરત છે. અમને તમામ સ્તરે અમારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનાર પુરુષોની પણ જરૂર છે.

મહિલાઓને શક્તિશાળી બનાવવાની પ્રક્રિયા એકતરફી નથી કે જેમાં કેટલાક ક્રિયાશીલો જઈ શકે અને બીજાને સક્ષમ બનાવે. તે બેતરફી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં અમે શક્તિશાળી બનીએ છીએ અને બીજાને શક્તિશાળી બનાવીએ છીએ. જે આપણાં સૌ માટેની એક સતત ચાલતી મુસાફરી છે. કોઈએ પોતાના સારા માટે શક્તિશાળી થવું ના જોઈએ. બની શકે તેમણે બીજાને શક્તિશાળી બનવાની તજજ્ઞતા મેળવવી જોઈએ.

મહિલા સશક્તિકરણ એ બહુપરિમાણીય અને સંકલિત બાબત છે. આ પ્રક્રિયામાં નીચે દર્શાવેલી કેટલીક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે :

- મહિલાઓનો સમાજ પ્રત્યેનો ફાળો દૃશ્યમાન થઈ શકે તેવો બનાવવો, જેમ કે જેમાં એક દેખાતું હોય કે મહિલાઓ બાબતે પેદા કરવા અને ધરકામ કરવાની પ્રવૃત્તિઓની સાથે

તેઓ ખેડૂતો પણ છે, શ્રમિકો પણ છે, કારીગરો પણ છે, વ્યવસાયીઓ પણ છે વગેરે ક્ષેત્રોમાં તેમનો ફાળો દેખાવવો જોઈએ. તેમનો ઉત્પાદનમાં હંમેશાં ફાળો હોવો જોઈએ અને દેશના જીડીપીમાં તેમનો ફાળો હંમેશાં મોટો હોવો જોઈએ. તેઓ પોતાના જીવનનું જાતે ઘડતર કરી શકે તેવી અને કુદરતી સંસાધનોનું વ્યવસ્થાપન કરી શકે તેવી હોવી જોઈએ.

- મહિલાઓ અને સમાજને એ રીતે બનાવો કે જેમાં મહિલાઓના જ્ઞાન, ક્ષમતા અને કુશળતાની નોંધ લેવાય જેથી મહિલાઓમાં ખાસ કરીને કૃષિ, આરોગ્ય અને હસ્તકલા ક્ષેત્રે જ્ઞાન, જાણકારી કે કુશળતા છે તે પુરવાર થાય.
- એક એવું સામાજિક વાતાવરણ બનાવવું કે જેમાં મહિલાઓ સ્વયંસેવી અને આત્મવિશ્વાસી બને.
- કન્યાઓ અને મહિલાઓને તેમનામાં રહેલી ક્ષમતા અને પસંદગી માટેની તકો મળવી જોઈએ. તેમને માત્ર થોડાંક જ પારંપારિક વ્યવસાયો કે ભૂમિકામાં ધકેલવા ન જોઈએ. તેમને એવું શિક્ષણ આપો કે જે તેમને શક્તિશાળી બનાવે.
- નિર્ણયશક્તિ ધરાવનાર મહિલાઓને પોતાના જીવન ઘડતરના નિર્ણયો લેવાની તક મળવી જોઈએ. જેમકે ક્યાં, ક્યારે અને કોની સાથે લગ્ન કરવા, ક્યારે શું અભ્યાસ કરવો તેનો નિર્ણય તેઓ જાતે લઈ શકે. આ ઉપરાંત પારિવારિક બાબતો, સમાજ અને રાષ્ટ્રીય બાબતો અંગે પણ નિર્ણયો લઈ શકે. તમામ સ્તરે રાજકારણમાં મહિલાઓની ભાગીદારી હોવી જોઈએ.

- કન્યા અને મહિલાઓની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો પરિવાર અને પરિવારની બહાર તેમને દરજ્જો, તેમના હક્કો અને જવાબદારી અંગેની જાગૃતિ મહિલા-પુરુષમાં હોવી જોઈએ.
- મહિલાઓની પાયાની જરૂરિયાતો જેમ કે ખોરાક, વસ્ત્રો, આશ્રય અને આરોગ્ય તથા સુરક્ષામાં તેમની ખાસ જરૂર અંગે સુવિધાઓ હોવી જોઈએ અને મહિલાઓને તે સંસાધનો ઉપલબ્ધ હોવા જોઈએ.
- આવક, મિલકતો અને અન્ય સંસાધનો પર મહિલાઓના નિયંત્રણ અંગે તેમને મદદ મળે તેવું આયોજન હોવું જોઈએ.

એવા મુદ્દાઓ કે જે ખાસ ધ્યાન અને પ્રયાસો માંગે લે છે...

મહિલા સશક્તિકરણ માટે જે ક્ષેત્રો ખૂબ જ નિર્ણાયક છે તે તરફ ધ્યાન દોરવું ખૂબ જ મહત્વનું છે. જોકે આ વિસ્તારો-ક્ષેત્રો પ્રત્યે ભૂતકાળમાં પૂરતું ધ્યાન અપાયું નહોતું. આ ક્ષેત્રોની સારસંભાળ લેવાવી જોઈએ. કાળજી લેવાવી જોઈએ તથા તેને પહોંચી વળવાની અસરકારક રણનીતિ પણ હોવી જોઈએ.

મહિલાઓના ઉતરતા દરજ્જા માટેનું કારણ એ છે કે તેઓ મિલકતો અને અન્ય ઉત્પાદકીય સંસાધનો ઉપર નિયંત્રણ ધરાવતા હોતા નથી અને તેના કારણો મહિલાઓ સમગ્ર રીતે પોતાને બિનસુરક્ષિત અનુભવે છે. બીના અગ્રવાલે પોતાના પુસ્તક ‘એ ફિલ્ડ ઓફ વન્સ ઓન જેન્ડર એન્ડ લેન્ડ રાઈટ્સ ઈન સાઉથ એશિયા’માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે માલિકી અને મિલકતો પર આધિપત્યમાં લિંગભેદને કારણે મહિલાઓ સૌથી વધુ અસરગ્રસ્ત હોય છે. આ પ્રકારની મહિલાઓને લાગે

છે કે તેઓ આર્થિક રીતે સક્ષમ નથી. તેઓ સામાજિક દરજ્જો ધરાવતા નથી અને આ જ કારણોસર તેમનું સશક્તિકરણ થતું નથી. આ મુદ્દાઓનો તમામ સ્તરે તાકીદે ઉકેલ આવવો જોઈએ.

રોજગારી મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ પણ એક મહત્વનો મુદ્દો છે. પરિવારમાં રોકડ નાણાં કોણ લાવશે તે બાબતે ભારે ભાર મૂકવામાં આવે છે. અને તેના કારણે મહિલાઓને ભણવાની, શીખવાની તથા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવાની તકો ગુમાવવી પડે છે. તેના કારણે તેમને રોજગારીની તકો પણ ખૂબ ઓછી મળે છે. મહિલાઓ દ્વારા કરાતા ઘરકામની કોઈ કિંમત આંકવામાં આવતી નથી, કેમકે તેનાથી ઘરમાં કોઈ આવક થતી નથી એમ માનીને તેમનું અવમૂલ્યન થાય છે તેમને બોજારૂપ માનવામાં આવે છે. જાણીતા પ્રો. અમર્ત્યસેન અને પ્રો. જીન ડ્રેઝ દ્વારા કરાયેલા સંશોધનોમાં એવું તારણ કાઢવામાં આવ્યું છે. આ રસપ્રદ તારણ એ છે કે પરિવારમાં આંતરિક વહેંચણી વખતે બહાર કામ કરીને અને વેતન રોજગાર મેળવીને અમે પરિવારમાં વધારે નાણાં કે આવક લાવીએ છીએ તેવી માન્યતા મહિલા વિરોધી પૂર્વગ્રહ ધરાવે છે. તેથી તેઓ સૂચવે છે કે ફળદ્રુપ કે લાભદાયી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓની ભાગીદારી એક મહત્વનું પરિબળ બનવું જોઈએ. વિશ્વના ઘણા ભાગોમાં આ અંગે કામગીરી થઈ રહી છે. અહીં ભારતમાં આપણે મહિલાઓ માટે આવક સર્જન પ્રવૃત્તિઓ વિશે ખૂબ બોલાય છે, ખૂબ ચર્ચારૂપ છે પરંતુ મહિલાઓને મદદ કરવામાં તેઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. તેમણે મહિલાઓની આવકમાં વધારો કર્યા સિવાય તેમના કાર્યભારણમાં વધારો કર્યો છે. આ

મુદ્દાઓની કાળજીપૂર્વક વિચારણા થવી જોઈએ.

પરિવારમાં ઘરકામની અને બાળકોને સાચવવાની કામગીરીની વહેંચણી એક અન્ય એવો મુદ્દો છે કે તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેમ કે આ પ્રવૃત્તિઓને કારણે પરિવારમાં મહિલાનું મહત્વ ઘટી જાય છે. મહિલાઓને દિન-રાત ઘરના કામકાજ કરવા પડે છે. તેમને આરામ મળતો નથી. તેમને ભણવાની કે ઉછેરની તક પણ મળતી નથી. મહિલા સમાનતા અને સશક્તિકરણના માર્ગમાં આ એક મોટી અડચણ છે. પરિવારમાં અન્યો જો કામની વહેંચણી કરે તો જ મહિલાઓની હેરાનગતિ ઓછી થઈ શકે. છોકરાઓ અને પુરુષોએ નાના બાળકોને સાચવવાની જવાબદારી લેવી જોઈએ. નાના બાળકોને પોષણ આહાર આપવાની કામગીરી કરવી જોઈએ જેથી મહિલાઓ આરામ કરી શકે અને પોતાના રસના વિષયમાં વિકાસ કરી શકે.

મહિલાઓની થતી જાતીય સતામણી પર અંકુશ મૂકવો એ એક અન્ય અભ્યાસ માંગી લે તેવો મુદ્દો છે તેને સમજવાની જરૂર છે. તેનો ઉકેલ લાવવાની જરૂર છે. જાતીય સતામણીથી બચાવવા માટે છોકરીઓના વહેલાં લગ્ન કરાવી દેવામાં આવે છે. તેમને પડદામાં રખાય છે. તેમની હલનચલન પર નિયંત્રણો મૂકાય છે. તેનાથી તેમની સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તતા પર ગંભીર અવળી અસરો પડે છે.

બીજો જે એક અગત્યનો મુદ્દો ઉકેલ માંગે છે તે છે વિચારધારા. આ વિચારધારા પુરુષપ્રધાન સમાજના માળખાને, વ્યવહારોને અને વર્તણૂક પદ્ધતિને ન્યાયી ઠેરવે છે. માધ્યમો વિચારધારાના સર્જન માટે શક્તિશાળી સર્જક છે અને આપણે

સૌ જાણીએ છીએ કે મોટાભાગના માધ્યમો કેટલા મહિલા વિરોધીઓ અને ઉત્તેજનાજનક વલણ ધરાવે છે. મહિલાઓ પ્રત્યેની માધ્યમોની છબી બદલવાના ભરચક પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે તેમ છતાં તેમ કરવા જતાં કમનસીબે સ્થિતિ વધારે નકારાત્મક બની છે.

પુરુષપ્રધાન વિચારધારાના સર્જક તરીકે ધર્મ પણ જવાબદાર કહી શકાય. ધાર્મિક લખાણો અને પૌરાણિક કથાઓ, દંતકથાઓ, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક રીવાજો વગેરે પુરુષપ્રધાનને પોષે છે. સમાજમાં પુરુષ જ સર્વોપરિ છે તેને ન્યાયી ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ ધાર્મિક વિચારધારાને બદલવા માટેના પડકારોનો સામનો કરવાનો છે. ભૂતકાળમાં જે પ્રયાસો થયાં છે તેના કરતાં વધારે પ્રયાસો કરવાના છે. વાસ્તવમાં આ એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જેમાં સાવચેતીપૂર્વક પરિવર્તન લાવવાનું છે, પણ પરિવર્તન ચોક્કસપણે લાવવું જ રહ્યું. આ એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જેમાં કાંઈ રાતોરાત પરિવર્તન થવાનું નથી. પરંતુ જો તે પ્રત્યે આપણે મૌન રહીશું તો તેમાં ક્યારેય પરિવર્તન નહીં આવે. એવા ધર્મો કે જે જાતિ, વર્ગ, લિંગભેદ વગેરેને ન્યાયી ઠરાવે તેવા ધર્મો ટીકાટિપ્પણી વગર આજના સમયમાં સ્વીકાર્ય નથી. એવા ધાર્મિક કાયદાઓ અને વ્યવહારો કે જે બંધારણની વિરુદ્ધ હોય કે જે મહિલાઓને તેના મૂળભૂત અધિકારો આપવાનો ઈન્કાર કરતાં હોય તેને પડકારવાની જરૂર છે. આપણે તે માટે શું કરવું જોઈએ, કઈ રીતે કરવું જોઈએ તે ખૂબ જ નાજુક કાર્ય છે અને તેની ગંભીરતાથી ચર્ચા થવી જોઈએ. આયોજનબદ્ધ રીતે કાળજીપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ કે જેથી તેના વિપરીત પરિણામો ના આવે.

મહિલા સશક્તિકરણ માટે શિક્ષણ

મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે મહિલાઓને શિક્ષણ આપવાનું પગલું વાસ્તવમાં ખૂબ મહત્વનું અંગ છે. મહિલા તરફી શિક્ષણ બંને રીતે વિષયવસ્તુ અને શાસ્ત્રોક્ત રીતે હોવું જોઈએ. કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપણને જોઈએ છે...

મહિલાઓને શિક્ષિત કરવાના ચાલી રહેલાં પ્રયાસોને આપણે મજબૂત કરવાની સાથે તેમાં ગુણાત્મક વધારો પણ કરવો પડશે. શિક્ષણ મેળવીને તેઓ એવી માહિતી-જાણકારી અને જ્ઞાન મેળવશે કે જે તેમને પુરુષપ્રધાન સમાજની માન્યતાનું જ્ઞાન, ધારાધોરણો, મૂલ્યો અને વર્તણૂક પદ્ધતિઓને પડકારવાની તાકાત આપશે. આપણે એવું શિક્ષણ આપવાનું છે કે મહિલાઓને માત્ર 'શબ્દ' વાંચવામાં અને સમજવામાં જ મદદ કરે એટલું નહીં પરંતુ આપણાં વિશ્વને વાંચી શકે, સમજી શકે અને નિયંત્રિત કરી શકે. અને જો તેમ થશે ત્યારે તે મહિલાઓને માત્ર ત્રણ આરએસમાં નિપુણતા મેળવવામાં મદદ નહીં કરે પરંતુ તેઓ તેમના જીવનના માસ્ટર-કર્તાહર્તા બનવામાં પણ મદદ કરે. તેઓ તેમના નિર્ધારિત મુકામ સુધી પહોંચી શકે. આપણને એવા શિક્ષણની જરૂર છે કે જે જીવનની ઝડપથી બદલાતી જતી વાસ્તવિકતાઓને પૃથક્કરણ દ્વારા સમજવાની કુશળતા મેળવી શકે. એવું શિક્ષણ કે જેમાં તેઓ વિશ્વાસ મેળવી શકે અને જે બિનગૌરવપૂર્ણ અને અમાનવીય સ્થિતિ સ્વીકારવાનો ઈન્કાર કરવાની શક્તિ આપી શકે. જો આપણે આપની જાતને મહિલા સાક્ષરતા સાથે સામેલ કરીએ તો મહિલાઓ માટેના સાક્ષરતા વર્ગો તેમના આત્મસન્માન અને આંતરસ્ફુરણા જગાવનાર બની રહેવા જોઈએ. સાક્ષરતા દ્વારા તેઓ મજબૂત જૂથો બનાવી શકે. જેથી તેઓ વધુને વધુ લાભ મેળવી શકે. તેમના જીવન પર વધુને વધુ નિયંત્રણ

મેળવી શકે. તેમના મૌનને તોડવામાં મદદ કરી શકે છે. તેમને દૃષ્ટિમાન બનાવી શકે છે. આ સાક્ષરતા વર્ગો દ્વારા એક એવું વાતાવરણ સર્જવું જોઈએ કે મહિલાઓને વધુ સ્વતંત્રતા આપી શકે. તેમને વધુ તકો મળે. પોતાના માનવીયપણાને શક્તિશાળી બનાવી શકે. મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટેનું શિક્ષણ એક સંયુક્ત પગલું અને પ્રતિબિંબ પાડે તેવી સતત ચાલતી પ્રક્રિયા સમાન બની રહેવું જોઈએ. આપણાં શૈક્ષણિક પ્રયાસો મહિલાઓમાં રહેલી શક્તિઓ, કુશળતાઓ અને જ્ઞાન ઉપર નિર્માણ થવા જોઈએ. તેઓ હકારાત્મક બને અને તેમનામાં રહેલા શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો તેઓ શિક્ષણ થકી પામી શકે.

મહિલાઓનાં શિક્ષણનું શાસ્ત્ર ભાગીદારીયુક્ત અને બિન-ધર્માધિકારી રીતનું બનાવવું પડશે. મહિલાઓને તેમના પોતાના જીવન કાર્યો અને અપ્રતા નક્કી કરવામાં સામેલ કરવા જોઈએ. તેમની પોતાની શીખવાની પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. શૈક્ષણિક પ્રયાસો એવા હોવા જોઈએ કે તેનાથી તેઓ સારું અને ઉલ્લાસમય વાતાવરણનો અનુભવ કરી શકે. તેમનામાં વિશ્વાસ અને આત્મસન્માનની લાગણી જગાવે. તેમનામાં રહેલી સર્જનતાને બહાર લાવે તેમને ઊર્જામય બનાવે અને એક શબ્દમાં કહીએ તો તેમને શક્તિશાળી બનાવે.

આપણે એવા શિક્ષણની જરૂર છે કે જે નવી કુશળતા શોધવામાં અને સંપાદન કરવામાં તથા નવા જ્ઞાનની શોધ જ નહીં પરંતુ જે ભાગીદારીના ગુણ કેળવવામાં પણ મદદ કરે. જે ન્યાય, સમાનતા, પ્રામાણિકતા, સત્ય અને ભાઈચારાના મૂલ્યોને દબાયેલા કચડાયેલા લોકોમાં સર્જી શકે. તેમને મજબૂત બનાવી શકે. મહિલાઓને તેમના સંઘર્ષમાં વિવિધ સ્તરે હિંમત કેળવવામાં અને એવી ઊર્જા પેદા કરવામાં મદદ કરે.

આપણે એક એવા શિક્ષણની જરૂર

છે કે જે માત્ર સ્પર્ધાઓ કે મહત્વાકાંક્ષા જ નહીં પરંતુ જે મહિલાઓમાં વિશ્વાસ અને એકબીજાની સાથે રહેવાની શક્તિ પ્રદાન કરે. તેમને વિવિધ સ્તરે મંડળો, સંસ્થાઓ અને પોતાની જાળગૂંથણી બનાવવામાં મદદ કરે.

એક એવું શિક્ષણ કે જે મહિલાઓને તેમના મનમાં પૃથક્કરણ કઈ રીતે કરવું અને તેમને પ્રશ્નો કરતાં શીખવાડે. ઉપરાંત તેમની આસપાસના વાતાવરણની વાસ્તવિકતા સમજવામાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ રાખી શકે. તેઓ સૂક્ષ્મ અને જંગી વાસ્તવિકતા વચ્ચેની કડી સમજી શકે. તેઓ સૂક્ષ્મથી લઈ મોટી નીતિઓને સમજી શકે. તેઓ સ્થાનિકથી લઈને વૈશ્વિક વચ્ચેની કડી સમજી શકે.

અત્રે એ યાદ કરાવવું જરૂરી છે કે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ માનવીય મૂલ્યોના સશક્તિકરણ અને તેની સાથે જ રહીને જ વિકાસ થાય તેવું બનાવવું જ પડશે. અને જો તેમ થશે તો જ વધુ સમાનતા, વધુ ન્યાય અને વધુ શાંતિનું વાતાવરણ આપણી આસપાસ હશે.

મહિલાઓનું સશક્તિકરણ એ પુરુષો માટે પણ સારું છે એમ સમજીશું તો તેમના સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા ખૂબ ઝડપી થશે. મહિલા સશક્તિકરણ પરિવારો અને રાષ્ટ્ર માટે પણ સારું છે એમ પણ આપણે સમજવું પડશે. તેથી ચાલો, આપણે તેને સ્મરણમાં રાખીએ.

લેખિકા ૧૯૭૦થી વિકાસ, મહિલાને લગતી બાબતો, શિક્ષણ અને પ્રચાર માધ્યમો સાથે સંકળાયેલ છે. હાલમાં તેઓ સંગત નામનાં મહિલાઓને લગતાં નેટવર્કમાં સલાહકાર છે. તેઓ મહિલા રિસોર્સ અને તાલીમ કેન્દ્ર-જાગોરી ગ્રામ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટનાં સક્રિય સભ્ય છે. મહિલાઓ અને છોકરીઓ પર થતી હિંસા વિરોધી વૈશ્વિક ઝુંબેશના દક્ષિણ-એશિયાઈ કો-ઓર્ડિનેટર છે.

(૩૫.૬ ટકા) વર્ગને નીચા બોડીમાસ ઈન્ડેક્સ (BMI)ની સ્થિતિ સાથે સગર્ભાવસ્થામાં પોષણના અભાવની બાબત ભારતમાં મોટો પડકાર છે. એવી જ રીતે, ભારતની મોટાભાગની મહિલાઓને કૂપોષણની સ્થિતિ વિપરિત અસર કરી રહી હોવાને કારણે દર ત્રીજી મહિલાને પૂરતું પોષણ મળતું નથી અને દર બીજી મહિલા એનિમિયાનો ભોગ બનેલી હોય છે. પ્રસૂતિ દરમિયાનની માતા અને બાળકને પૂરતા પોષણના અભાવની સ્થિતિ નિવારવા માટે ધનિષ્ઠ બાળ વિકાસ સેવાઓ (Integrated Child Development Services - ICDS)ને સર્વ વ્યાપી બનાવવામાં આવી છે તથા મજબૂતી બક્ષવામાં આવી છે. આઈસીડીએસને વિશ્વની સૌથી મોટા અને બાળકોમાં નાની વયે આરોગ્યની સંભાળ તથા વિકાસ ક્ષમતા પૂરી પાડતા અનોખા પ્રસાર કાર્યક્રમમાંના એક તરીકે થાય છે. તે ૧૪ લાખ આંગણવાડીઓ દ્વારા દેશના તમામ બ્લોક અને જિલ્લાઓને આવરી લે છે અને ૧.૯ લાખ સગર્ભા તથા બાળકોનું પાલનપોષણ કરતી માતાઓ તથા છ વર્ષથી ઓછી ઉંમર ધરાવતાં ૮.૪ કરોડ બાળકોની પોષણની જરૂરિયાતોને આવરી લે છે. આ યોજનાની પ્રસાર પ્રવૃત્તિના ભાગ તરીકે માતા અને બાળકોને આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે ગ્રામ વિસ્તારોમાં ગ્રામ આરોગ્ય અને પોષણ દિવસનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

માતાઓના મૃત્યુનો ગુણોત્તર (Maternal Mortality Ratio-MMR) ઘટાડવા માટે સરકાર દ્વારા કેટલીક દરમિયાનગીરીઓ હાથ ધરવામાં આવી છે. એમાં જનની સુરક્ષા યોજના હેઠળ

જે કેટલાંક મહત્વનાં પગલાં લેવામાં આવે છે તેમાં જાહેર આરોગ્ય સંસ્થામાં પ્રસૂતિ કરાવનાર તમામ મહિલાઓને તદ્દન વિના મૂલ્યે પ્રસૂતિની સગવડ તથા સિઝેરિયન સેક્શન માટે પણ કોઈ પણ ખર્ચ લીધા વગર જનની શિશુ સુરક્ષા કાર્યક્રમ (JSSK) હેઠળ સંસ્થાકીય ધોરણે પ્રસૂતિને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સગર્ભા માતા અને બાળકોને આરોગ્યલક્ષી સુવિધા પૂરી પાડવા માટે માતા અને બાળ સુરક્ષા કાર્ડ આપવામાં આવે છે. એન્ટીનેટલ, ઈન્ટ્રાનેટલ તથા પોસ્ટનેટલ સંભાળ ઉપરાંત રસીકરણ સર્વિસ માટે માતા અને બાળકનું ધ્યાન રાખી શકાય તે માટે ટ્રેકિંગ સિસ્ટમ વિકસાવવામાં આવી છે. યોગ્ય સ્તરે સુધારાત્મક પગલાં લઈ શકાય તે માટે પ્રસૂતિ આસપાસના દિવસોમાં મૃત્યુ અંગે સમીક્ષા માટે મેટરનલ ડેથ રિવ્યુ (MDR) હાથ ધરવામાં આવે છે. રજિસ્ટ્રાર જનરલ ઓફ ઈન્ડિયા, સેમ્પલ રજીસ્ટ્રેશન સિસ્ટમ (RGI-SRS) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા એક તાજા અહેવાલ અનુસાર યોગ્ય સ્તરે સુધારાત્મક કામગીરી હાથ ધરવાને કારણે સગર્ભા અને પ્રસૂતા માતાની કાળજીમાં પ્રશંસાપાત્ર સુધારો નોંધાયો છે. ૨૦૦૭-૦૮ થી ૨૦૧૦-૧૨ દરમિયાન માતાઓના મૃત્યુનો ગુણોત્તર દર ૧,૦૦,૦૦૦ની સંખ્યાએ ૨૧૨ હતો તે ઘટીને ૧૭૮ સુધી આવ્યો છે.

NFHS-4ના તાજા આંકડા (૨૦૧૫-૧૬) અનુસાર ૧૩ રાજ્યોના બહાર પાડવામાં આવેલી વિગતોમાં એવું પુરવાર થયું છે કે સગર્ભા અવસ્થા અને બાળકના જન્મ વખતે બહેતર સંભાળ અને સગવડ મળી રહેવાને કારણે ભારતમાં બાળકો જીવતાં રહેવાના દરમાં

સુધારો નોંધાયો છે. વધુને વધુ મહિલાઓ હવે તબીબી સુવિધા ઉપલબ્ધ હોય એવા સ્થળે બાળકને જન્મ આપે છે. છેલ્લા દાયકામાં તો કેટલાક રાજ્યોમાં આ સંખ્યા બમણા કરતાં પણ વધુ થઈ છે. નેશનલ હેલ્થ પોલિસી ૨૦૧૫માં પણ મહિલાઓની પ્રજનનલક્ષી, બાળકોની તબિયતને લગતી તથા આરોગ્યલક્ષી ચોક્કસ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાની બાબતને જરૂરી ગણાવવામાં આવી છે. એમાં પુરૂષોને નસબંધી તથા ગર્ભ નિરોધકના ઉપયોગનો લક્ષ્યાંક વધારવાની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે.

શિક્ષણ

શિક્ષણ એ મહિલાઓના દરજ્જો જાણવા માટેનું અત્યંત મહત્વનું માપ છે પરંતુ મહિલાઓને શિક્ષણના લાભ ઉપર પૂરતો પાડવા ઉપર વધુ ઝોક દાખવી શકાયો નથી. મહિલાઓને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે અને તેમનામાં યોગ્ય કૌશલ્ય વિકસાવવા માટે સરકારે પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણના સ્તરે ટેકનિકલ શિક્ષણના ઘણા કાર્યક્રમો અમલમાં મૂક્યા છે. કોઈ પણ ખર્ચ વગર અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા માટે તમામ બાળકોને અધિકાર આપવાના હેતુથી રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ (આરટીઈ) ૨૦૦૯, એપ્રિલ ૨૦૧૦માં કાયદાનું સ્વરૂપ પામ્યો છે. પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણના સ્તરે વ્યાપક શિક્ષણ સુવિધા ઉપલબ્ધ બને તે હેતુથી સર્વ શિક્ષા અભિયાન (SSA) શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આને પરિણામે ગામડાંની અને શહેરી વિસ્તારની શાળાઓમાં બાળકોને દાખલ કરવાનું પ્રમાણ વધ્યું છે અને તેમાં વિતેલાં વર્ષોમાં સ્થિર દરે પ્રગતિ થઈ રહી છે.

સર્વ શિક્ષા અભિયાનના વિકાસની સાથે સાથે દેશમાં માધ્યમિક શિક્ષણની માંગ પણ વધતી ચાલી છે. ૧૪ થી ૧૮ વર્ષની વયનાં બાળકોને માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપલબ્ધ બને તે હેતુથી વર્ષ ૨૦૦૮ પછી રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષણ અભિયાન હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત સર્વ શિક્ષા અભિયાન હેઠળ સીબીએસઈ પણ અભ્યાસ કરવા માગતી છોકરીઓ માટે ઉડાન નામની એક યોજના લઈને આવી છે. તેમાં માર્ગદર્શન ઉપરાંત શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે અને તેનો ઉદ્દેશ એન્જિનિયરિંગ કોલેજોમાં છોકરીઓના ઓછા પ્રવેશની સ્થિતિ નિવારવાનો, પ્રવેશ પરીક્ષા બહેતર બનાવવાનો તથા તમામને ફી ઓનલાઈન સાધનો પૂરાં પાડીને શાળાના સ્તરે ગણિત અને વિજ્ઞાનનું બહેતર શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરવાનો છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણના સમગ્રલક્ષી વિકાસ માટે રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચતર શિક્ષા અભિયાન હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. સરકારે પ્રધાનમંત્રી વિદ્યાલક્ષ્મી કાર્યક્રમ હેઠળ વિદ્યાલક્ષ્મી (www.vidyalakshmi.co.in) નામના એક વેબ આધારિત પોર્ટલનો પ્રારંભ કર્યો છે, જેની હેઠળ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીઓને ધિરાણ આપવામાં આવે છે. વિદ્યા લક્ષ્મી એક અનોખું પોર્ટલ છે જે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી મેળવવા માટે તથા બેંકો દ્વારા મળતા અભ્યાસ ધિરાણ તથા સરકારી શિષ્યવૃત્તિ મેળવવા માટે અરજી કરવા માટે સિંગલ વીન્ડો પૂરી પાડવાનું કામ કરે છે.

ભારતની મહિલાઓ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વગદાર સ્થાનો ધરાવીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં નવી ઊંચાઈઓ સર કરી રહી હોવા છતાં યોજના સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬

હજુ પણ સમાજમાં જાતિય ભેદભાવ પ્રવર્તે છે. યુવાન છોકરા છોકરીઓને જાતિયતા અંગે સંવેદનશીલ બનાવવા માટે હકારાત્મક સામાજિક ધોરણો પ્રસ્થાપિત કરવાની જરૂર છે. દેશભરની કોલેજોમાં જેન્ડર ચેમ્પિયનશિપ યોજવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશને આ બાબતે તમામ કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓના વાઈસ ચાન્સેલરોને માટે જાહેરનામું બહાર પાડી દીધું છે અને તેના અમલ માટેની માર્ગદર્શિકાઓ પણ બહાર પાડવામાં આવી છે.

સુરક્ષા અને સલામતિ

પુરૂષ સ્ત્રી વચ્ચે સમાનતાની ખાતરી માટે તથા મહિલાઓ સાથે ભેદભાવ અને હિંસા સામે લડત આપવી તે વિકાસલક્ષી અને સમાવેશી સોસાયટીના નિર્માણના રાષ્ટ્રીય ધ્યેયનો એક ભાગ છે. સરકાર મહિલાઓ અને છોકરીઓ સાથેની તમામ પ્રકારની હિંસાનો અંત લાવવા માટે કટિબદ્ધ છે અને સરકારે આ સ્થિતિ શક્ય બને તેવા કાયદા પણ ઘડ્યા છે. ભોગ બનેલી મહિલાઓને સહયોગ આપવો તથા ભોગ બનેલી વ્યક્તિઓની સુરક્ષા માટે પોલીસ અને અન્ય એજન્સીઓ પાસે યોગ્ય સાધનો ઉપલબ્ધ કરવાની બાબત સરકારના અભિગમમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે. બળાત્કાર અને જાતિય હિંસાના કિસ્સાઓમાં, ભોગ બનેલી મહિલાઓ અવાજ સાંભળવામાં આવે અને તેમને ન્યાય મળી રહે એ બાબતની સરકાર ખાતરી રાખી રહી છે.

મહિલાઓ સાથે જાતિય ભેદભાવની સ્થિતિ હલ કરવા તથા તેમની સાથે આચરવામાં આવતી હિંસા નિવારવા માટે તાજેતરમાં ઘડાયેલા કેટલાક કાયદા મહિલાઓને કામ કરવા માટે તથા તેમની

ક્ષમતા સંતોષાય તે રીતે કામ કરવા માટેનું વાતાવરણ પૂરું પાડે છે. દા.ત. ક્રિમિનલ લો (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ ૨૦૧૩ બળાત્કાર જેવા ગુનો કરનારને વધુ કડક શિક્ષા થઈ શકે એટલા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે. એમાં જાતિય હુમલા (sexual assault) અને જાતિય સતામણી અંગેની વ્યાખ્યાને વધુ વ્યાપક બનાવવામાં આવી છે. એસિડ એટેક, જાતિય સતામણી, છુપાઈને જાતિય સમાગમ જોવાની કે જાતિય અંગો જોવાની પ્રવૃત્તિ (Voyeurism) તથા મહિલાને નિર્વસ્ત્ર કરવા જેવા ગુનાઓને ઈન્ડિયન પીનલ કોડ હેઠળ સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. હિંસાગ્રસ્ત મહિલાને તાત્કાલિક રાહત મળી રહે તે માટે આ કાયદામાં આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ આપતા તંત્ર સહિત સરકારી અધિકારીઓ માટે પણ વધુ જવાબદારીની જોગવાઈ કરાઈ છે. સેકસ્યુઅલ હેરેસમેન્ટ ઓફ વિમેન એટ વર્ક પ્લેસ (પ્રિવેન્શન, પ્રોહિબિશન એન્ડ રિડ્રેસલ) એક્ટ ૨૦૧૩નો ઉદ્દેશ મહિલાઓને કામના સ્થળે સલામત અને સુરક્ષિત વાતાવરણ પૂરું પાડવાનો છે. આ કાયદાઓને પ્રોટેક્શન ઓફ વિમેન ફ્રોમ ડોમેસ્ટીક વાયોલન્સ એક્ટ ૨૦૦૫ને પૂરક માનવામાં આવ્યો છે. પરિવારમાં કોઈપણ પ્રકારની હિંસાનો ભોગ બનેલી મહિલાઓના અધિકારોની સુરક્ષા થઈ શકે તે માટે જોગવાઈઓ કરાઈ છે. પ્રોહિબિશન ઓફ ચાઈલ્ડ મેરેજ એક્ટ ૨૦૦૬ બાળ લગ્નોને પ્રતિબંધિત કરે છે. બાળકોને જાતિય ગુનાઓથી સુરક્ષા આપતો ૨૦૧૨નો કાયદો બાળકો ઉપરના જાતિય હુમલા સામે સુરક્ષા આપે છે. પ્રિકન્સેપ્શન અને પ્રિનેટલ ડાયગ્નોસ્ટીક ટેકનિક એક્ટ (PC&PNDT) ૧૯૯૪,

ગર્ભધારણ થયા પછી અને તે પહેલાં બાળકની જાતિ નક્કી કરવા પર પ્રતિબંધ મુકે છે. જુવેનાઈલ જસ્ટીસ (કેર એન્ડ પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન) એક્ટ ૨૦૧૫ બાળકની વિકાસ માટેની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરીને યોગ્ય સુરક્ષા અને સારવાર પૂરી પાડે છે અને તેમાં બાળકો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ અભિગમ અપનાવવાની જોગવાઈ છે. મેટરનિટી બેનિફીટ (એમેન્ડમેન્ટ) બિલ ૨૦૧૬ને રાજ્યસભાએ મંજૂરી આપી દીધી છે. આ વિધેયકમાં નોકરી કરતી મહિલાઓ માટે પ્રસૂતિની રજાઓ ૧૨ અઠવાડિયાથી વધારીને ૨૬ અઠવાડિયા કરવામાં આવી છે, જેનાથી ચોક્કસપણે ભારતના શ્રમદળમાં મહિલાઓનો સહયોગ વધશે.

મહિલાઓને વ્યૂહાત્મક ક્ષેત્રોમાં સલામતિ, સુરક્ષા અને પુનઃવસવાટની ખાત્રી મળી રહે તે માટે સરકારે મહત્વના પ્રોગ્રામો તથા મહત્વની કાર્યક્રમલક્ષી દરમ્યાનગીરી દ્વારા નિર્ભયા ફંડ ઊભું કર્યું છે અને અત્યાર સુધીમાં આશરે રૂ. ૨૦૦૦ કરોડની દરખાસ્તો દ્વારા નિર્ભયા ફંડ હેઠળ ભલામણો કરવામાં આવી છે, જેમાં મહિલાઓને તબીબી સહાય, પોલીસ સહાય, કાનૂની માર્ગદર્શન/કોર્ટ કેસ મેનેજમેન્ટ જેવી સહાય, સાયકોસોશ્યલ કાઉન્સેલિંગ અને હિંસાનો ભોગ બનેલી મહિલાને કામચલાઉ આશરો આપવા માટેની વ્યવસ્થા આપતા વન સ્ટોપ સેન્ટર્સ રચવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત તાકીદની પરિસ્થિતિમાં ૨૪ કલાક સર્વિસ આપતી વિમેન હેલ્પ લાઈન અને નોન-ઈમરજન્સી રિસ્પોન્સ તેમજ દેશના તમામ પોલીસ સ્ટેશનોમાં મહિલાઓ સાથેના ગુનાઓ માટે ઈન્વેસ્ટીગેટિવ યુનિટ (IUCAW)ની દેશના પોલીસ જિલ્લાઓમાં રચના કરાઈ

છે. ટ્રેનના વિવિધ કોચમાં સીસીટીવી સર્વેલન્સ કેમેરા લગાવવામાં આવ્યા છે. નેશનલ ઈમરજન્સી રિસ્પોન્સ સિસ્ટમ દ્વારા સેન્ટ્રલ વિક્ટીમ કમ્પેન્સેશન ફંડ (CVCF)ની રચના તથા મહિલાઓ અને બાળકો સાથે સાયબર ક્રાઈમ પ્રિવેન્શન (CCPWC) જેવી જોગવાઈઓ કરાઈ છે.

વિવિધ ક્ષેત્રોમાં હાથ ધરાયેલ બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો (BBPP) ઝૂંબેશનો ઉદ્દેશ પણ ભારતની કન્યાઓના ઉજ્જવળ ભાવિ અને કલ્યાણ માટેનો છે અને તેમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓના કથળતા જતા ગુણોત્તર અને તેને લગતા મુદ્દાઓ તેમજ જીવનચક્રમાં મહિલાની શક્તિ ઘટવા અંગેના મુદ્દાઓને આવરી લેવાયા છે. બીબીપીપી પ્રોગ્રામને કારણે સ્થાનિક સ્તરે આશરે ૩૭૦ જેટલી કન્યાઓને પ્રોત્સાહન માટેના પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમના પ્રોત્સાહક પરિણામો મળવાને કારણે તથા એમાં પરિવર્તન ક્ષમતાને કારણે નીચો સીએસઆર (Child Sex Ratio) ધરાવતા ૧૦૦ જિલ્લાઓ ઉપરાંત વધુ ૬૧ જિલ્લાઓમાં આ કાર્યક્રમ લંબાવવામાં આવ્યો છે. હિંસાનો ભોગ બનેલી મહિલાઓને રાહત અને સહયોગ મળી રહે તે માટેના અન્ય કાર્યક્રમોમાં વિક્ટીમ કમ્પેનસેશન સ્કીમ, સ્વ-આધાર અને બળાત્કારનો ભોગ બનેલી મહિલાઓને કપરાં સંજોગોમાં રાહત અને પુનર્વસવાટ ઉપરાંત ટૂંકા ગાળા માટે નિવાસ વ્યવસ્થા આપવા જેવી જેવી યોજનાઓ અમલી બનાવાઈ છે.

પોલીસ દળમાં મહિલાઓની હાજરી સ્વાભાવિકપણે વર્તાય તે માટે કેટલાંક રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં પોલીસ દળમાં મહિલાઓ માટે ૩૩ ટકા અનામત

રાખવામાં આવી છે. પોલીસદળમાં મહિલાઓ માટે સંવેદનશીલતા વધે તે હેતુથી તાલીમ કાર્યક્રમો, પરફોર્મન્સની ચકાસણી તથા મહિલાઓ સાથેના ગુનાઓ હલ કરવા માટે મહિલા પોલીસ સ્ટેશનોની રચના કરવામાં આવી છે. આટલું જ નહીં, પણ પોલીસ સર્વિસ મહિલાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતી બને તે માટે તથા જાતિય મુદ્દાઓને વ્યવસ્થિત રીતે સાંકળી શકાય તે માટે નીતિઓ, પ્રોટોકોલ અને સંચાલન પ્રક્રિયાઓની નવી યોજનાઓ પાયલોટ ધોરણે શરૂ કરવામાં આવી છે. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ગ્રાસ રૂટ લેવલે મહિલાઓ અને પોલીસ સાથેની કડી જોડાય તે માટે રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં મહિલા પોલીસ વોલેન્ટીયર્સ (MPVs)ની ભરતી કરવાની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે, કે જેથી મહિલાઓ સાથે આચરાતા ગુનાઓની ઘટનાઓ જેવી કે ઘરેલુ હિંસા, બાળલગ્નો, દહેજ માટેની સત્તામણી વગેરે નજીકના વિસ્તારમાં બને ત્યારે પોલિસને જાણ કરી શકાય.

નાણાકીય સુરક્ષા

આ બધા પડકારો ઉપરાંત ભારતની લાખો મહિલાઓ પરંપરાગત અવરોધો પાર કરીને પોતાના ભવિષ્ય માટેનો માર્ગ કંડારી રહી છે. આ માટેના ફલેગશીપ કાર્યક્રમોમાં મહાત્મા ગાંધી નેશનલ રૂરલ એમ્પલોયમેન્ટ ગેરંટી સ્કીમ અને નેશનલ રૂરલ લાઈવલીહુડ મિશન (NRLM)નો સમાવેશ થાય છે, જેના દ્વારા હજારો ગ્રામ્ય મહિલાઓને આજીવિકાની સુરક્ષા પૂરી પાડવા ઉપરાંત તેમને આર્થિક સુરક્ષા પૂરી પાડી ગ્રામ્ય અસ્ક્યામતો ઊભી કરીને તેમનું સમાંતરપણે સશક્તિકરણ કરવામાં આવે છે. મહિલાઓને અર્થતંત્રના મુખ્ય

પ્રવાહમાં લાવવા માટેની યોજનાનું વધુ એક ઉદાહરણ રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ (RMK) છે, જે માત્ર ગરીબ મહિલાઓ માટે કામ કરે છે અને તેમને નિયમિત ભંડોળ અને બજાર સાથેની કડી જોડી આપીને સહાયરૂપ થવામાં આવે છે. આ પ્રકારના મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને તથા સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રુપ્સને સહાય માટે સ્ટાર્ટઅપના પ્રયાસ તરીકે રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ દ્વારા મહિલા ઈ-હાટ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે, જેથી મહિલાઓની મહેચ્છાઓ અને મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરી શકાય. ડિજિટલ ઈન્ડિયા યોજના હેઠળ વેબ આધારિત માર્કેટિંગ ઉપલબ્ધ થતાં મહિલાઓને વિશ્વનું બજાર હાંસલ થશે અને બિઝનેસ સમુદાય સાથે સંબંધો વિકસાવવાની બાબતને પ્રોત્સાહન મળશે. સરકારની સર્વોચ્ચ અગ્રતાઓમાં નાણાકીય સમાવેશીતા અગ્રસ્થાને છે. પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજનાએ લાખો મહિલાઓને પોતાનું બેંકનું ખાતુ ખોલાવીને આત્મવિશ્વાસ આપ્યો છે અને ગરીબી અને દેવાના વિષયકમાંથી બહાર નિકળવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. ગેટ્સ ફાઉન્ડેશન દ્વારા કરાયેલા ત્રીજા વાર્ષિક સર્વેક્ષણ અનુસાર ૪૭ ટકા મહિલાઓ પાસે હવે પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના હેઠળ બેંકના ખાતાઓ છે. વધુમાં, મહિલાઓની રોજગાર પાત્રતા માટે કૌશલ્યને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. જે ક્ષેત્રો મહિલાઓને મોટા પ્રમાણમાં રોજગારી આપી શકે તેમ છે તેવા ક્ષેત્રોને નેશનલ સ્કીલ ડેવલપમેન્ટ પોલિસી હેઠળ તથા પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (PMKVY) હેઠળ ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા છે અને મહિલાઓ ગરીબીમાંથી બહાર આવે તે માટે આવાં ક્ષેત્રોમાં સારી યોજના સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬

નોકરી હાંસલ કરવામાં સહાય કરવામાં આવે છે. છોકરીઓનું નાણાકીય ભાવિ સુરક્ષિત કરવાના ઉદ્દેશથી નાની બચતની યોજના સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે. આ યોજના બેટી બચાવો, બેટી પઢાઓ યોજના હેઠળ શરૂ કરાઈ છે અને જૂન ૨૦૧૬ સુધીમાં આ યોજના હેઠળ દેશમાં ૮૭ લાખ ખાતા ખોલવામાં આવ્યા છે.

ઉપસંહાર

એ બાબતમાં કોઈ શંકા નથી કે આટલી મોટી વિવિધતા ધરાવતી લોકશાહીમાં મહિલાઓ માટે નોંધપાત્ર પગલાં લેવામાં આવ્યા છે. આમ છતાં, પુરૂષ પ્રધાન માનસિકતાને કારણે મહિલાઓને પોષણ, શિક્ષણ અને રોજગારી જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સમાનતાની તકો નકારવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત મહિલાઓ સાથે થતી હિંસા પણ એક પડકાર તરીકે ચાલુ રહી છે. આ પરિસ્થિતિ સામૂહિક ધોરણે હલ કરવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ચૂકી છે. મહિલાઓના સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા એક સતત ચાલતો પ્રયાસ છે અને તેની દરખાસ્ત નેશનલ પોલિસી ફોર વિમેનમાં કરવામાં આવી છે. આરોગ્ય, શિક્ષણ, આર્થિક બાબતો, સુશાસન અને નિર્ણય પ્રક્રિયા, આવાસ અને માળખાગત સુવિધાઓ મળી રહે તેવું વાતાવરણ, મહિલાઓ સાથે હિંસાનું નિવારણ, પીવાનું સલામત પાણી તથા સેનિટેશન, માસ મીડિયા, રમતગમત, સામાજિક સુરક્ષા વગેરે જેવી સાત અગ્રતાઓ નક્કી કરીને યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરીને સગવડો આપવામાં આવી રહી છે. આ ડ્રાફ્ટ પોલિસીમાં પર્યાવરણ અને વાતાવરણમાં પરિવર્તન જેવા મુદ્દાઓની પણ રૂપરેખા આપવામાં આવી છે. મહિલાઓ માટે

સાયબર સ્પેસ સલામત બનાવવાની તથા જાતિય આધારે કામગીરી માટેનાં નાણાં ચૂકવાતાં ન હોય તેવી પ્રક્રિયાઓનું પુનઃગઠન તથા વ્યક્તિલક્ષી અને પરંપરાગત કાયદાઓની બંધારણની જોગવાઈઓ મુજબ સમીક્ષા કરવા, આર્ટિફિશ્યલ રિપ્રોડક્ટીવ ટેકનિક્સ અપનાવતી મહિલાઓના અધિકારોને સુરક્ષા આપવા, સિંગલ વુમનની જરૂરિયાતો પારખીને તેમના માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવા તથા મહિલાઓ ઉદ્યોગ સાહસિક પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થઈ શકે તેવી નિષ્ઠા સાથે આ બધા પડકારોને હલ કરવાનો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે અને એસડીજી અમલમાં આવતાં સાચા અર્થમાં સમાવેશી, સમાનતા ધરાવતા, સ્ત્રીપુરૂષ ભેદભાવ દૂર કરવા માટેનો પ્રજ્વલક્ષી અને પરિવર્તનકારી એજન્ડા તૈયાર થઈ રહ્યો છે. આ બધું નાગરિક સમાજ અને ખાનગી ક્ષેત્રના તમામ સંબંધિત સહયોગીઓના સંયુક્ત પ્રયાસ વગર શક્ય બની શકે તેમ નથી.

લેખિકા ૧૯૮૨ની બેચનાં તામિલનાડુ કેડરનાં આઈ.એ.એસ. અધિકારી છે. હાલમાં તેઓ મહિલા અને બાળવિકાસ મંત્રાલયમાં સચિવ પદે કાર્યરત છે.

આગામી આકર્ષણ

ઓક્ટોબર-૨૦૧૬

“કાપડ ક્ષેત્ર”
(Textiles)

મહિલાઓનું આર્થિક સશક્તિકરણ

ઈલા આર. ભટ્ટ

ગરીબીમાં આપણને દરેક સ્તરે ભેદભાવ વર્તાતો હોય છે. પછી તે ભેદ કોઈ વર્ગ, જ્ઞાતિ, રંગ, પ્રદેશ, જમીન માલિકી, સ્ત્રીપુરૂષ અને ભાષાનો પણ હોઈ શકે છે. સાથે સાથે આપણને સમાન પ્રકારની વિષમતાઓ પણ જોવા મળે છે. આ વિષમતાઓ આર્થિક, સામાજિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક હોઈ શકે છે. લોકો પોતાનો વિશ્વાસ ગુમાવે ત્યારે ગેરમાર્ગે દોરતી શ્રદ્ધા તરફ વળે છે. ગરીબી એ સમાજની સંમતિથી પેદા થયેલી હિંસા છે. ગરીબી અને આઝાદીનો અભાવ બંને સ્થિતિઓને અલગ કરી શકાય નહીં. કોઈ દેશ જ્યારે જ આઝાદીને માણી શકે, જ્યારે ગરીબમાં ગરીબ નાગરિક પણ પોતાનો અધિકાર અદા કરી શકતો હોય છે.

મારો એ વર્ષોમાં ઉછેર થયો છે, જ્યારે ભારત આઝાદી માટે અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનવા માટે લડી રહ્યું હતું, અમે યુવા સમુદાય તરીકે રાષ્ટ્રના પુનઃ નિર્માણના શપથ લીધા હતા, જેથી દરેક ભારતીય આઝાદીને માણી શકે. મહાત્મા ગાંધીએ અમને માર્ગ બતાવ્યો. તે રાજકીય આઝાદીની સાથે સાથે વ્યક્તિગત સ્વચ્છતાની પણ વાત કરતા હતા. તેમના મતે જાજરૂ અને ગામડાંના તળાવોની સફાઈ આત્મ શુદ્ધિ જેટલી જ મહત્વની બની રહે છે. અમે અર્થતંત્રને જનસમુદાયની નજરે જોતાં શીખ્યા. મારી સંસ્થા 'સેવા' માટે તેમના વિચારો માર્ગદર્શનના સ્ત્રોત સમાન બની રહ્યા.

એક વાત તેમણે સાદાઈની કરી, કારણ કે જટિલતામાં ઉમેરો કરવાથી કોઈ પ્રગતિ થતી નથી. તેમણે બીજી વાત અહિંસાની કરી. મૂળભૂત રીતે અહિંસા અને આઝાદી બંને એક બીજા સાથે સુસંગત લાગતા નથી. ત્રીજી વાત તેમણે શ્રમના મહિમાની, શ્રમની પવિત્રતાની કરી. શ્રમ એ કુદરતનો કાયદો છે અને તેનો ભંગ વર્તમાન સમયના આર્થિક ગૂંચવાડાનું કારણ પણ છે. ચોથી વાત તેમણે માનવ મૂલ્યની કરી. વ્યક્તિની માનવતા અંગે સમાધાન કરવું પડે તે સ્વીકારી શકાય નહીં. મહત્વના આ ચાર સિદ્ધાંતો સાદાઈ, અહિંસા, શ્રમનો મહિમા અને માનવ મૂલ્યો દ્વારા અમે ભારતના

અર્થતંત્રના નિર્માણ માટે માર્ગદર્શન મેળવ્યું.

વિચાર પ્રક્રિયામાં માણસ કેન્દ્ર સ્થાને રહે છે. સેવામાં અમે ક્રમશઃ એવું સમજતા રહ્યા છીએ કે વિકાસનો દૃષ્ટિકોણ સમગ્રલક્ષી અને સુસંકલિત હોવો જોઈએ. અમે તેને રચનાત્મક કામગીરી તરીકે ઓળખીએ છીએ. દરેક દૃષ્ટિકોણ લઈને અમે અમારી દરેક પ્રવૃત્તિઓની અમારા પર, સમાજ અને દુનિયા ઉપર જે અસર થાય તે થકી મૂલવતા રહીએ છીએ અને આ રીતે અમે જવાબદાર વિશ્વ નાગરિક બન્યા. આવું જોડાણ અમારી સેવા અને સેવા ચળવળના પાયામાં છે.

આમ છતાં, મારા હૃદયની નિકટ જે બાબત છે તે કામ (કર્મ) છે. હું કામને માણસના જીવનમાં કેન્દ્ર સ્થાને મૂકું છું. કામ, ઉત્પાદકીય કામ (પ્રોડક્ટીવ વર્ક) આપણને વિકાસ અને વૃદ્ધિ તરફ લઈ જાય છે. અમે ગરીબ મહિલાઓ સાથે કામ કરતાં કરતાં જોયું છે કે તેમના જીવનમાં પણ કામ કેન્દ્ર સ્થાને છે. કામ તેમના જીવનને અર્થ પૂરો પાડે છે. કામ એક ઓળખને ઘડે છે. કામ એક આજીવિકા છે અને તે માલસામાન અને સર્વિસીસનું ઉત્પાદન કરે છે. આ રીતે તે સમાજ અને રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરે છે, પણ ગરીબી આ સમતુલાને તોડી નાંખે છે. આપણને દરેક સ્તરે વ્યક્તિનું, સમુદાયનું અને પર્યાવરણ તેમજ પ્રકૃતિનું શોષણ થતું જોવા મળી રહ્યું છે.

ગરીબીમાં આપણને દરેક સ્તરે ભેદભાવ વર્તાતો હોય છે. પછી તે ભેદ કોઈ વર્ગ, જ્ઞાતિ, રંગ, પ્રદેશ, જમીન માલિકી, સ્ત્રીપુરુષ અને ભાષાનો પણ હોઈ શકે છે. સાથે સાથે આપણને સમાન પ્રકારની વિષમતાઓ પણ જોવા મળે છે. આ વિષમતાઓ આર્થિક, સામાજિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક હોઈ શકે છે. લોકો પોતાનો વિશ્વાસ ગુમાવે ત્યારે ગેરમાર્ગે દોરતી શ્રદ્ધા તરફ વળે છે. ગરીબી એ સમાજની સંમતિથી પેદા થયેલી હિંસા છે. ગરીબી અને આઝાદીનો અભાવ બંને સ્થિતિઓને અલગ કરી શકાય નહીં. કોઈ દેશ જ્યારે જ આઝાદીને માણી શકે, ત્યારે જ ગરીબમાં ગરીબ નાગરિક પણ પોતાનો અધિકાર અદા કરી શકતો હોય છે. ગરીબો, મહિલાઓ અને કામકાજના અનુભવને આધારે મળેલું મારું આ તારણ છે. આથી મહિલાઓના નેતૃત્વમાં આપણને કશુંક વિશેષ લાગતું હોય છે.

સેવા ખાતે અમે ખૂબ દયાજનક સ્થિતિમાં જીવતી મહિલાઓ સાથે કામ કરીએ છીએ, પણ અમારો સમુદાય એ અમારી તાકાત છે.

અમે કામને આધારે મળીએ છીએ અને નેટવર્ક ઊભું કરીએ છીએ. અમારી કામની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે અમે યુનિયનનું નિર્માણ કરીએ છીએ, જેથી વેપારીઓ, કોન્ટ્રાક્ટરો, આપણી સરકારો, વૈશ્વિક સમુદાય અને સિસ્ટમ તેમજ માળખા દ્વારા થતું શોષણ અટકાવી શકાય. સેવામાં અમે સાથે મળીને અમારી નાણાંકિય જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે બેંકનું નિર્માણ કર્યું છે. એમાં અમે બચત, ઉછીના નાણાં અને અસ્કયામતોનું નિર્માણ કરી સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ કારણે અમારા જીવનની ગુણવત્તામાં નોંધપાત્ર ફેરફાર થયો છે. અમે બધાંએ સાથે મળીને સહકારી મંડળીઓ રચી છે, જે અમને અમારા દેશની ઉત્પાદન પ્રક્રિયા સાથે જોડે છે. અમે પ્રસૂતિલક્ષી જરૂરિયાતો માટે તેમજ જીવન અને આરોગ્ય વીમા

યોજના સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬

માટે એક સામાજિક સલામતિનું નેટવર્ક ઊભું કર્યું છે. અમે સ્થાનિક અને વિશ્વના બજારો સાથે સેતુ બાંધવા પ્રયત્ન કરતા રહીએ છીએ, જેથી મહિલા ખેડૂતો અને કસબીઓ માટે દુનિયાભરમાં વેપારની સુગમતા ઊભી કરી શકાય. અમે અમારી ક્ષમતાઓના નિર્માણ માટે, અમારા કામકાજના વ્યવસ્થાપન માટે શાળાઓ ઊભી કરી છે, જેથી અમે બહારની દુનિયા ઉપર અસર પેદા કરી શકીએ.

સેવા એ પ્રોજેક્ટ નથી. તે સંસ્થા પણ નથી. તેમાં અર્થશાસ્ત્ર કે નાણાંની વાત નથી. હકીકતમાં તે વંચિતો અને સાધનસંપન્ન લોકો વચ્ચે સમતુલા સાધવાની કડી છે. તે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે નાણાંકીય આત્મનિર્ભરતા માટે અને વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક નિર્ણયો લેવાનો માર્ગ કરી આપે છે અને તેથી જ તે અમને તે સશક્તિકરણ તરફ દોરી જાય છે.

વૈશ્વિક સ્તરની વાત કરીએ તો મારો મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ (ધ્યેય) એવો છે કે જે મોટાભાગના સમુદાયોને કંઈક નોખો જ લાગશે. માત્ર વિઝન તરીકે જ નહીં, પણ સંદેશાવ્યવહારની પદ્ધતિ તરીકે પણ આપણે વિકાસની ભાષામાં વાત કરીએ તો મને લાગે છે કે વિકાસના ધ્યેયો માટે, લોકોમાં હિસ્સારૂપ બનવા માટે એક અલગ પ્રકારની ભાષા હોવી જોઈએ. આ ભાષાની શક્તિ એવી છે કે જેનાથી શક્તિ વગરના લોકોને સંબોધન થઈ શકતું નથી. ગરીબી એ અશક્તિનું સ્વરૂપ છે. એ એવા લોકોનું લક્ષણ છે કે જેમનું નિર્ણયો પર નિયંત્રણ નથી અને સાધનો પણ ઉપલબ્ધ નથી. ગરીબીની અશક્તિને માર્ગદર્શન દ્વારા એક મર્યાદિત સ્તર સુધી નિવારી શકાય. એક વાર ગરીબીને અશક્તિના સ્વરૂપ તરીકે જોવામાં આવે તો આપણને એક એવી પદ્ધતિ દેખાય છે કે જેનો ઉકેલ શોધી શકાય. સમુદાયોને શક્તિ મળવી જોઈએ, ખાસ કરીને મહિલાઓના સમુદાયને. જેથી તે પોતાના કામ, આજીવિકા, આરોગ્ય, શિક્ષણ,

શહેરીકરણ, નિર્વાસિતપણું, શાંતિ અને ભવિષ્ય અંગે વાત કરી શકે. દેશના ઘોષણાપત્રમાં જો કોઈ શબ્દ ખૂટતો હોય તો તે સમુદાય છે. અર્થશાસ્ત્ર અને અર્થતંત્ર બંને માટેનો દાવો લોકો તરફથી થવો જોઈએ. એવું નહીં બને તો વિકાસ અને આજીવિકા જીવનનાં સમાંતર અને વિરોધાભાસી પરિબળ બની જશે.

હું નીચે મુજબ વિનંતી કરું છું :

પહેલું, ગરીબ મહિલાઓને આર્થિક સુધારાના કેન્દ્રમાં રાખો અને ખાસ કરીને પાયાની રોજગારીના ક્ષેત્રો જેવા કે અનાજ, પાણી, કપડાં, આવાસ, પ્રાથમિક આરોગ્ય, શિક્ષણ અને પ્રાથમિક બેંકિંગ. બીજું, કામને કોઈપણ સુધારાના કેન્દ્રમાં રાખો અને તે દ્વારા ગરીબી નિવારવા પ્રયાસ કરો. ત્રીજું ગરીબો માટેના એવા પ્રયાસોમાં રોકાણ કરો કે જે દ્વારા એક અર્થક્ષમ સ્તર સુધી વૃદ્ધિ થઈ શકે. ચોથું સમગ્રલક્ષી સામાજિક સલામતિ વિકસાવો અને વિસ્તારો તથા મહિલાઓને સુરક્ષાનું આવરણ પૂરું પાડો. આપણે એ બાબત સમજવાની જરૂર છે કે દરેક કિસ્સામાં આર્થિક માળખું સામાજિક માળખા સાથે ઘનિષ્ટપણે સંકળાયેલ હોય છે. પાંચમું કામ પાયાના સ્તરે સ્વરોજગાર મહિલાઓને સ્થાનિક અને વૈશ્વિક સ્તરે બજારના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે ક્ષમતા નિર્માણનું છે.

હું એક, હળવા અર્થતંત્ર માટે વિનંતી કરું છું. આનો અર્થ ઉછેરનું અર્થતંત્ર એવો થાય છે. વ્યક્તિનો, સમુદાયનો અને સૃષ્ટિનો ઉછેર.... પણ આ બધું કોણ કરશે ? મારા અનુભવ મુજબ સમાજના પુનઃનિર્માણમાં મહિલાઓ કેન્દ્ર સ્થાને રહે છે. તમે મહિલાઓમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો અને તમને સાથીદારો મળી રહેશે. એવા સાથીદારો કે જે સ્થિર સમુદાય ઈચ્છતા હોય. મહિલાઓ તેમના પરિવારના મૂળને વળગી રહેવા ઈચ્છતી હોય છે. મહિલામાં તમને કામદાર, સર્વિસ પ્રોવાઈડર, કેર ટેકર, શિક્ષણ આપનાર અને નેટવર્ક રચનાર મળી

રહેશે. તે સેતુઓ બાંધે છે. પોતાની સાથે અને ખાસ કરીને સર્જક અને સાયવનાર સાથે. હું મહિલાઓની સહભાગિતા અને પ્રતિનિધિત્વને આપણી શાંતિ પ્રક્રિયાનો એક અંતર્ગત હિસ્સો સમજું છું. મહિલાઓ રચનાત્મક, સર્જનાત્મક અને પર્યાવરણલક્ષી ઉપાયો શોધી શકે છે.

વધુમાં, જો મહિલાઓ કેન્દ્ર સ્થાને હોય તો મહિલાઓનું ઉત્પાદનલક્ષી કામ સમાજને જોડનાર તંતુ બની રહેશે, મહિલાઓનું ઉત્પાદકીય કામ સમાજને એક તંતુ દ્વારા જોડી રાખે છે. જો તમારી પાસે કામ હોય તો તમને સ્થિર સમાજ ટકાવવાનું પ્રોત્સાહન મળી રહે છે. તમે માત્ર ભવિષ્યનો વિચાર કરતા નથી, પણ ભવિષ્ય માટે આયોજન પણ કરો છો. તમે અસ્કયામતોનું નિર્માણ કરો છો અને દયાજનક હાલતમાં ઘટાડો પણ કરો છો. તમે નવી પેઢીમાં રોકાણ કરી શકો છો. જીવન લાંબુ ટકાવી રાખવું હોય તો તેને ટકાવી રાખવા માટે નહીં, પણ તેમાં ભવિષ્ય માટે રોકાણ કરવાનું જરૂરી બની રહે છે. કામથી શાંતિનું નિર્માણ થાય છે કારણ કે કામ લોકોને મૂળિયા આપે છે, તે સમાજનું નિર્માણ કરે છે અને વ્યક્તિના જીવનને ગૌરવ બક્ષે છે.

મેં અગાઉ જણાવ્યું તે મુજબ, હું મારું તમામ ધ્યાન કર્મ પર આપું છું. હું કામનો ઉલ્લેખ કરું છું ત્યારે તેનો અર્થ ફેક્ટરીની નોકરીઓ થતી નથી. હું પરસેવો પાડતાં કારખાનાં કે અયોગ્ય સસ્તી મજૂરીની વાત કરતી નથી, કારણ કે તે શોષણનો વધુ એક પ્રકાર છે. કામનો ઉલ્લેખ કરીને હું ખોરાકના ઉત્પાદનની અને પાણીની ઉપલબ્ધિની વાત કરું છું. હું વર્તમાન સમયમાં લોકો પાસે હજારો વર્ષથી પડેલા ખેતી, પશુપાલન, માછીમારી, આવાસ નિર્માણ અને કાપડ ક્ષેત્રના પરંપરાગત કૌશલ્યને અપગ્રેડ કરવાની વાત કરું છું. આ કામ લોકોને આહાર આપે છે ને માણસ પોતાની સાથે અને સાથી માનવો સાથે, ધરતી સાથે અને પર્યાવરણ સાથે સંબંધ સ્થાપે છે અને

આપણામાં આપણે સર્જેલી મહાનતાની ભાવના ઊભી થાય છે.

વર્તમાન સમયમાં આપણી પાસે જે પડકાર છે તે વણઉપયોગી પડેલી અસ્કયામતોમાંથી બિઝનેસની તકો શોધવાનો છે. આપણે વૃક્ષો કાપવા કરતાં વૃક્ષો રોપવાની પ્રવૃત્તિને વધુ નફાકારક બનાવી શકીએ તેમ છીએ તથા રિસાયકલિંગને નવા ઉત્પાદન કરતાં પણ વધુ નફાકારક બનાવી શકીએ તેમ છીએ. આપણે અસ્કયામતોની સામુદાયિક માલિકીને પ્રોત્સાહન આપીને ખાનગી અસ્કયામતોનું નિર્માણ કરી શકીએ. જો યોગ્ય તક અપાય તો, સહકારની ભાવના આપણને નફાકારક ડોઝ પૂરો પાડીને તંદુરસ્ત સ્પર્ધા તરફ દોરી જઈ શકે છે. આપણાં વિચારોમાં પરિવર્તનની સાથે સાથે આપણે આપણી શબ્દાવલિ પણ બદલવાની જરૂર છે. મારા મતે સેવા બેંક, મોટી અસ્કયામતો ધરાવતી નેશનલ બેંક બનવાના બદલે હજારો નાના બચતકારો અને સ્વસહાય જૂથો માટે જિલ્લા સ્તરની એક બેંક તરીકે ઓળખ આપવામાં સફળ થઈ છે.

હું જોઉં છું કે મહિલાઓ પ્રગતિ કરી રહી છે. મહિલાઓના નેતૃત્વને પોષવાની જરૂર છે, કારણ કે તે જ એક માત્ર આશા છે. આપણે જો સમાવેશી અને ન્યાયી સમાજની તથા પર્યાવરણલક્ષી વાતાવરણની જરૂર હોય તો તેનું સર્જન કરવું પડશે.

ઘણાં લાંબા સમયથી મહિલાઓને, હંમેશાં ઉપલબ્ધ હોય તેવા સસ્તા સ્ત્રોત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે પણ, ના. દુનિયાને એ બાબતનું ભાન કરાવવાની જરૂર છે કે મહિલાઓ દુનિયા માટે અસ્કયામતો છે. મહિલાઓ સારા અને ખરાબ સમયમાં કાયમી આંચકો ખમનાર (શોક એબ્સોર્બર)નું કામ કરે છે. મહિલાઓને અસામાન્ય તરીકે નહીં પણ ભાગીદાર તરીકે જોવી જોઈએ.

મહિલાઓની રીતે કેટલાંક ધ્યેય અને મૂલ્યો પણ છે આ પ્રક્રિયા ખુલવાની

પ્રક્રિયામાંથી શીખવાની છે અને તે પ્રક્રિયા પણ ખુદ સશક્તિકરણ કરનારી છે. મહિલાઓમાં સમયની એક નોખા પ્રકારની સેન્સ હોય છે. તે ગમે તેટલો સમય લઈ શકે છે. સેવાને ૧૦ લાખ લોકો સુધી પહોંચવામાં ૩૦ વર્ષ લાગ્યા હતા. મહિલાઓ પોતાને એક સમગ્ર જૂથ અને સમુદાય તરીકે જુએ છે અને પાછળ રહી ગયેલા લોકોની પ્રતિક્ષા કરવામાં પણ માને છે. આ પ્રકારની પ્રક્રિયાને કારણે જૂથ માટે અને પ્રક્રિયામાં વિલંબ થતો હોય છે. મહિલાઓ માટેના જે ઉદ્દેશો છે, તેમાં પ્રભુત્વના બદલે સમાવેશીતા, આખરી ધ્યેયને બદલે પ્રક્રિયા તથા વ્યક્તિને બદલે જૂથ તથા ભાગલાના બદલે એકજૂથતાને મહત્ત્વ મળે છે.

સેવાની બહેનો સાથેના મારા સતત અનુભવને કારણે હું કહીશ કે, આ અનુભવ વર્તમાન સમયમાં શા માટે પ્રસ્તુત છે. દુનિયાને આજે મહિલાઓના વધુ પ્રમાણમાં નેતૃત્વની જરૂર છે, કારણ કે આપણે આપણાં સમયમાં પરિવર્તનનું પડકારજનક કામ ઉપાડવાનું છે અને આ માટે મહિલાઓની માત્ર વધુ નેતૃત્વ માટે જ નહીં, પણ એવા સ્વરૂપે જરૂર પડશે કે જેમાં મહિલાઓને મહત્ત્વ મળતું હોય.

સેલ્ફ-એમ્પ્લોઈડ વિમેન્સ એસો. સેવાના સ્થાપક ઈલાબેન ભટ્ટ ગાંધીવાદી છે તથા નીચલા સ્તરના લોકોના વિકાસમાં પાયારૂપ કામગીરી કરનાર તરીકે વિશ્વવિખ્યાત છે. ઈલાબેને સેવા સહકારી બેંકની પણ સ્થાપના કરી છે. તેઓ રાજ્યસભાના સભ્ય રહી ચૂક્યાં છે. તેઓ મહિલા વિશ્વ બેંકીંગ, ઘરેલું કામદારોનાં આંતરરાષ્ટ્રીય નેટવર્ક (હોમનેટ), ફેરિયાઓ અને અવિધિસરની રોજગારીમાં મહિલાઓ વગેરેના સ્થાપક તથા અધ્યક્ષ રહી ચૂક્યાં છે. તેઓને પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ તથા રોમન મેગસેસે સહિતના રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય એવોર્ડ મળેલ છે.

છોકરીઓની ઓછી સંખ્યા : માનસિકતા અને સરકારી નીતિ

મેરી ઈ જહોન

સૌપ્રથમ એક બાબત ધ્યાનમાં આવે છે. છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થવાનો સમયગાળો આર્થિક વૃદ્ધિનો સમયગાળો છે. ભારતે ૧૯૯૦ના દાયકામાં આર્થિક ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરી હતી અને આ જ દાયકામાં છોકરીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો ઊડીને આંખે વળગે તેવો હતો. મોટા પાયે આર્થિક વિસ્તરણ અને પરિવર્તન થયું હતું, તેમ છતાં આ પ્રકારની વૃદ્ધિનો લાભ અતિ અસમાન, અસંતુલિત છે અને જૂની રોજગારીને સ્થાને નવી રોજગારીઓનું પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં સર્જન થયું નહોતું. આ બધામાં મહિલાઓને સૌથી વધુ ભોગવવું પડ્યું છે. અતિ ગરીબ ન હોય તેવા કુટુંબો ઓછા બાળકો સાથે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા આતુર હોય છે. આ પ્રકારના કુટુંબો બાળકોને એક પ્રકારનું રોકાણ ગણે છે એટલે જ તેઓ જાતિ પરીક્ષણ કરાવવાનું વધારે પસંદ કરે છે કે કરી શકે છે.

ભારતમાં પુરુષની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યા સદીઓથી ચાલી આવતી સમસ્યા છે. કમ-સે-કમ બ્રિટિશ શાસનકાળથી આ સમસ્યા ઉજાગર થઈ હોવાનું કહી શકાય. આઝાદી પછી ૧૯૭૦ના દાયકામાં આ સમસ્યાએ ફરી માથું ઊંચક્યું હતું અને વધારે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. બ્રિટિશ શાસનકાળમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ ૧૯મી સદીમાં એ સમજવાનો પ્રયાસ કરતાં હતાં કે રાજપૂત અને જાટ સમુદાય શા માટે તેમની દિકરીઓને દૂધ પીતી કરે છે. ભારતને આઝાદી મળી પછી વસતિ ગણતરી નિષ્ણાતોને એ વાતની નવાઈ લાગતી હતી કે ભારતમાં આઝાદી મળ્યાં પછી પણ દેશમાં પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ક્યા કારણોસર ઘટી રહી છે. ૧૯૮૦ના દાયકા પછી આ મુદ્દે નવા ચોંકાવનાર પાસાં બહાર આવ્યાં હતાં. દિલ્હી, અમૃતસર અને મુંબઈ જેવા મહાનગરોમાં નવી ટેકનોલોજીઓનો ઉપયોગ ગર્ભનું જાતિ પરીક્ષણ કરાવવા માટે થાય છે અને ગર્ભમાં છોકરી હોય તો ગર્ભપાત કરાવવામાં આવે છે એવી જાણકારી બહાર આવી હતી અને આ નવી ટેકનોલોજી આશીર્વાદરૂપ બનવાને બદલે સ્ત્રીઓ અને સમાજ માટે અભિશાપરૂપ બની ગઈ છે તેવો એકમત ઊભો થયો હતો.

ડૉક્ટર્સ દ્વારા ટેકનોલોજીનો દૂરુપયોગ થવાના કારણે સમાજમાં છોકરાઓનો જન્મમાં વધારો થયો હતો. તેના કારણે સરકારને પ્રી-કન્સેપ્શન એન્ડ પ્રી-નટલ ડાઈગ્નોસ્ટિક્સ ટેકનિક (પીસી-પીએનડીટી એટલે કે ગર્ભ નિદાન પદ્ધતિઓ) કાયદો બનાવીને ગર્ભનું જાતિ પરીક્ષણ કરાવવાની પદ્ધતિને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ જાહેર કરવાની ફરજ પડી હતી. દોષિત ડૉક્ટર્સ અને રેડિયોલોજિસ્ટને પકડીને જાતિ પસંદગી કરવાની પ્રક્રિયાને અટકાવવાનું મહત્વપૂર્ણ અભિયાન લાંબા સમયથી ચાલે છે. આ અભિયાન પડકારજનક હતું, જેમાં જાતિ પરીક્ષણની પદ્ધતિને અંકુશમાં લેવાની હતી. પણ મોટા ક્લિનિક, ડૉક્ટર્સ અને રાજ્ય સ્તરની નિરીક્ષણ સંસ્થાઓ વચ્ચે સાંઠગાંઠ પ્રવર્તતી હોવાથી આ અભિયાનને સફળ બનાવવામાં સરકારને લાંબી લડાઈ લડવી પડી હતી. આ માટે ખંત અને ઉત્સાહની જરૂર હતી, જે આંગણીના વેઢે ગણી શકાય તેવા સરકારી અધિકારીઓ અને જિલ્લા કલેક્ટર્સ (ઉદાહરણ તરીકે હૈદરાબાદ, ફરિદાબાદમાં)માં દેખાયો હતો. કેટલીક બિનસરકારી સંસ્થાઓ (એનજીઓ) અને મીડિયાના પ્રતિનિધિઓ (રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રમાં બીડ જિલ્લામાં)એ ગર્ભનું જાતિ પરીક્ષણ કરતા ડૉક્ટર્સનો પર્દાફાશ કર્યો હતો અને તેમની

કામગીરીને ગુનાહિત ઠેરવી હતી. આ અભિયાનની સામે કેટલાંક લોકોએ અવાજ પણ ઉઠાવ્યો હતો. તેમણે એવી દલીલ કરી હતી કે આ પ્રકારની લડતને કારણે કાયદેસર ગર્ભપાતની પ્રક્રિયાને હાનિ પહોંચશે. તેઓ માનતા હતા કે, જે મહિલાને કાયદેસર ગર્ભપાત (ભારતમાં મહિલાઓને ગર્ભપાત કરાવવાનો ક્યારેય સંપૂર્ણ અધિકાર મળ્યો નથી, પણ કુટુંબ કલ્યાણના કાર્યક્રમો હેઠળ ગર્ભપાત થયા છે)ની જરૂર હશે તેના માટે જોખમકારક સ્થિતિ ઊભી થશે.

માનસિકતાનો પુનર્વિચાર

સૌથી સામાન્ય માન્યતાઓમાં એક માન્યતા એ છે કે જાતિ પરીક્ષણ એક પ્રકારની માનસિકતા છે. તમે કેટલી વખત સાંભળ્યું છે કે સમસ્યાનું મૂળ લોકોની માનસિકતા છે અને એટલે માનસિકતા બદલવાની જરૂર છે. હકીકતમાં માનસિકતા એટલે શું ? શબ્દકોષ પ્રમાણે માનસિકતાનો અર્થ કોઈ વ્યક્તિનું સ્થાપિત પરંપરા અનુસારનું વર્તન. આપણી માન્યતા એ છે કે આ પ્રકારની માનસિકતા ધરાવતા કુટુંબો પુત્ર અને પુત્રી વિશે નિશ્ચિત વિચારો ધરાવે છે, તેઓ બંને વચ્ચે સ્થાપિત મૂલ્યોને આધારે ફરક કરે છે. તેમના વિચારો જડ થઈ ગયા હોય છે, કારણ કે તેમના કુટુંબોમાં સદીઓથી પુત્રીઓને સાપનો ભાર માનવાની પરંપરા ચાલી આવતી હોય છે. તેનો અર્થ એ પણ થયો કે જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે લોકોએ માનસિકતા બદલવી જોઈએ, ત્યારે લોકો જૂનવાણી પરંપરાઓ છોડે અને વધુ આધુનિક અભિગમ અપનાવે તેવું આપણે ઈચ્છીએ છીએ.

પુરુષની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યા પર અમારા સંશોધનોને આધારે મારું માનવું છે કે આ સમસ્યાની

સમજણ અતિ અધૂરી કે અપૂરતી છે. જ્યારે આપણે આવું વિચારીએ છીએ, ત્યારે આપણે માનીએ છીએ કે કેટલાંક લોકોની વિચારસરણી વર્તમાન સમયને પ્રસ્તુત નથી. પણ આપણે પુત્રનો આગ્રહ રાખતાં કે પુત્રીઓ ન જોઈએ તેવી માન્યતા ધરાવતા કુટુંબોનો વધારે કાળજીપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. કુટુંબો તેમના ભવિષ્યનું આયોજન વર્ષો જૂનાં વિચારો કે માન્યતાઓને આધારે કરતાં નથી, પણ તેઓ તેમની આશા-અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા તેમની પાસે કયા પ્રકારના સંસાધનો છે એનો વિચાર કરે છે. ચોક્કસ, આપણે લોકોની વર્તણૂંકો અને વિચારો સાથે કામ લેવાનું છે, પણ આપણે જે સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિસંજોગોમાં રહીએ છીએ એ આપણા વિચારોને આકાર આપે છે એ બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ૨૧મી સદીના કુટુંબો બાળકો ધરાવવાના વિચારો અને તેમનું યોગ્ય રીતે પાલનપોષણ કરવાના માધ્યમો પ્રદાન કરવાની ક્ષમતા વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. આ અતિ ગતિશીલ અને જટિલ સંબંધ છે, જેમાં કુટુંબો તેમના આધુનિક વાતાવરણથી વિસ્તૃતપણે અને ઊંડાણપૂર્વક પ્રભાવિત છે. (વિસ્તૃત અભ્યાસ માટે જુઓ જોહન અને અન્યો ૨૦૦૮, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહિલા ૨૦૧૫)

તેનો અર્થ એ થયો કે આપણે આ પ્રકારના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો પડશે : ૧૯૮૦ના દાયકાથી વિવિધ નવી ટેકનોલોજી ઉપલબ્ધ થઈ છે. છેલ્લાં થોડાં દાયકાઓમાં અન્ય કઈ ટેકનોલોજીઓનો વિકાસ થયો છે, જે નિર્ણય લેવામાં પ્રભાવશાળી ભૂમિકા ભજવી શકે છે ? કયા પ્રકારના કુટુંબો વધારે સંવેદનશીલ છે ?

સૌપ્રથમ એક બાબત ધ્યાનમાં આવે

છે. છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થવાનો સમયગાળો આર્થિક વૃદ્ધિનો સમયગાળો છે. ભારતે ૧૯૮૦ના દાયકામાં આર્થિક ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરી હતી અને આ જ દાયકામાં છોકરીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો ઊડીને આંખે વળગે તેવો હતો. મોટા પાયે આર્થિક વિસ્તરણ અને પરિવર્તન થયું હતું, તેમ છતાં આ પ્રકારની વૃદ્ધિનો લાભ અતિ અસમાન, અસંતુલિત છે અને જૂની રોજગારીને સ્થાને નવી રોજગારીઓનું પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં સર્જન થયું નહોતું. આ બધામાં મહિલાઓને સૌથી વધુ ભોગવવું પડ્યું છે. અતિ ગરીબ ન હોય તેવા કુટુંબો ઓછા બાળકો સાથે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા આતુર હોય છે. આ પ્રકારના કુટુંબો બાળકોને એક પ્રકારનું રોકાણ ગણે છે એટલે જ તેઓ જાતિ પરીક્ષણ કરાવવાનું વધારે પસંદ કરે છે કે કરી શકે છે. તેમાંથી મોટા ભાગના લોકો એવું કહે છે કે તેમને એક દિકરો અને એક દિકરી પસંદ છે. આ પ્રકારના કુટુંબો પ્રમાણમાં આધુનિક વિચારસરણી ધરાવે છે. તેઓ પોતાના બાળકોને સારું પોષણ અને સારસંભાળ, સારું શિક્ષણ આપવા ઈચ્છે છે, તેમને સફળ બનાવીને સ્થાયી જીવન આપવા ઈચ્છે છે - છોકરા માટે સારી નોકરી અને છોકરી માટે સ્થિર જીવન લગ્ન હોય તેવું ઈચ્છે છે. પણ આ વાત કરવામાં જેટલી સરળ છે તેટલી જ સાકાર કરવા માટે અઘરી છે. હકીકતમાં તેમાં પુષ્કળ ચિંતા પેદા થાય છે. ખાસ કરીને ૨૧મી સદીમાં ઘણી અનિશ્ચિતતા સાથે પુત્રીનો ઉછેર કરવાની વાત આવે છે ત્યારે. આ સંજોગોમાં તેઓ પુત્રીનો જન્મ ન થાય તેવું વધારે પસંદ કરે છે.

સરકારી યોજનાઓની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા

આ સ્થિતિમાં સરકાર આ પ્રકારના કુટુંબોને યોગ્ય સંદેશ આપવો જોઈએ

અને આ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સ્તરે યોજનાઓ શરૂ કરવી જોઈએ. આપણા સમાજમાં અત્યારે મોટી સંખ્યામાં એવા કુટુંબો છે, જે ગરીબ નથી, છતાં પોતાના બાળકો માટે આયોજનપૂર્વક સંસાધનોની જોગવાઈ કરવા સંઘર્ષ કરે છે. તેઓ આદર્શ કુટુંબ - એક છોકરો, એક છોકરી બનાવવા જાતિ પરીક્ષણ કરાવે તેવી પૂરેપૂરી શક્યતા છે. ૨૦૦૧માં વસતિ ગણતરીના આંકડાઓએ દર્શાવ્યું હતું કે કેટલાંક રાજ્યોમાં ૦થી ૬ વર્ષના વયજૂથમાં છોકરીઓની સંખ્યામાં મોટા પાયે ઘટાડો થયો હતો. ત્યારબાદ છોકરીઓની સંખ્યા વધારવા માટે અનેક યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી, ખાસ કરીને છોકરીઓની અતિ ઓછી સંખ્યા ધરાવતા રાજ્યોમાં. અપની બેટી અપના ધન જેવી ઘણી યોજનાઓ નાની ઉંમરે થતાં લગ્નોને અટકાવવા માટે શરૂ કરવામાં આવી હતી, ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબોને શાળામાં છોકરીઓને શિક્ષણ આપવા અને ૧૮ વર્ષની વય અગાઉ લગ્ન ન કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવા યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી. તેના પરિણામે હરિયાણા, પંજાબ, હિમાચલપ્રદેશ, દિલ્હી અને મધ્યપ્રદેશ જેવા રાજ્યોમાં શરતી રોકડ સહાયનું હસ્તાંતરણ શરૂ થયું હતું. લાડલી, ધનલક્ષ્મી વગેરે જેવી યોજનાઓ કુટુંબોને દિકરીને જન્મ આપવા પ્રોત્સાહન આપે છે. તેમાં દિકરીના જન્મ પછી વિવિધ તબક્કે જન્મ, રસીકરણ, શાળામાં શિક્ષણ સમયે બેંકના ખાતામાં નાણાકીય સહાય જમા કરાવવામાં આવે છે અને છેવટે ૧૮ વર્ષની અપરણિત હોય તેવી દિકરીઓને ઉચ્ચક રકમ આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારની યોજનાઓ પાછળ દિકરીને સાપનો ભારો ન ગણવા અને

ગરીબ કુટુંબોને નાણાકીય સહાય પ્રદાન કરવાનો છે, પણ આ યોજનાઓમાં અનેક શરતો છે, જેથી અવરોધ ઊભો થયો હતો. આ પ્રકારની યોજનાઓ પર વિવિધ અભ્યાસ થયા છે (આઈસીઆરડબલ્યુ ૨૦૧૪ : સેખર, ૨૦૧૨) - કેટલાંક અભ્યાસ દર્શાવે છે કે આ યોજનામાં સામેલ ન હોય તેવા લાયક બાળકોની સરખાણીમાં લાભાર્થી કુટુંબો વચ્ચે શાળામાં બાળકોને જાળવી રાખવામાં આંશિક સુધારો થયો હતો. અન્ય અભ્યાસો સૂચવે છે કે ઘણી શરતો મોટો અવરોધ છે, ખાસ કરીને ગરીબ કુટુંબોને લક્ષ્યાંક બનાવવાથી ગરીબી રેખામાં સામેલ ન હોય તેવા કુટુંબોને જાતિ પરીક્ષણથી દૂર રાખવામાં પૂરતી સફળતા મળી નહોતી. અન્ય કેટલાંક અભ્યાસોએ આ પ્રકારની યોજનાઓની ટીકા કરી હતી અને આ યોજનાઓ જ દિકરી કુટુંબ માટે બોજરૂપ હોવાના વિચારને વેગ મળ્યો હોવાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો.

કેન્દ્ર સરકારે બે વર્ષ અગાઉ એક યોજના બેટી બચાઓ બેટી પઢાઓ શરૂ કરી હતી, જે માટે રૂ. ૧૦૦ કરોડનું બજેટ ફાળવ્યું હતું. હરિયાણા જેવા રાજ્યોમાં આ યોજનાનો અતિ પ્રચાર થયો છે. છોકરીઓની ઓછી સંખ્યા ધરાવતા આ રાજ્યોના વિવિધ નગરો અને શહેરોમાં, મુખ્ય હાઈવેઝ પર, બસની પાછળ અને રાજ્યના પદાધિકારીઓ દ્વારા વારંવાર જાહેરાતો કરીને આ યોજનાનો વ્યાપક પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. જોકે સારો ઈરાદો ધરાવવા છતાં આ યોજનાને તેની તમામ મર્યાદાઓ સાથે શરતી રોકડ હસ્તાંતરણ યોજનાઓથી ફટકો પડ્યો હોવાનું સૂચવે છે, કારણ કે તમામ નાણાંનો ઉપયોગ જાહેરાત અભિયાનમાં થઈ ગયો છે, જ્યારે સમસ્યા મૂળે તો

લોકોની માનસિકતા બદલવા સાથે સંબંધિત છે. વળી છોકરીને અભણ રાખવાથી આ સમસ્યા વધે છે એવી જાગૃતિ ઊભી થઈ નહીં. પણ આ લેખમાં અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ, લોકો પરંપરાગત માનસિકતાથી પીડિત નથી. ઉપરાંત બાલમંદિરના બાળકો માટે સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના (આઈસીડીએસ) અને સર્વ શિક્ષા અભિયાન જેવી મુખ્ય સરકારી યોજનાઓ શિક્ષણના અધિકાર (આરટીઈ)ના અમલ માટે આધારરૂપ છે, જેમાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં બજેટમાં મોટો કાપ મૂકાયો છે. હકીકતમાં આ યોજનાઓ મૂળભૂત પોષણ સુનિશ્ચિત કરવા મહત્વપૂર્ણ છે. વળી તે શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની હાજરી વધારે છે, જે તમામ બાળકોના જીવનમાં સુધારો કરવા મહત્વપૂર્ણ છે.

હકીકતમાં રાજ્ય જાતિની પસંદગીની સમસ્યાને દૂર કરવા ઈચ્છતું હોય તો તેના અભિયાનો અને ખાસ કરીને નીતિઓના પરિણામને ઓળખવા જોઈએ. આપણા સમાજમાં સ્થિતિ બદલવા માનસિકતા બદલવાને બદલે સૌપ્રથમ જાગૃતિ લાવવી જરૂરી છે, જે આધુનિક માનસિકતા ઘડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવશે. વિકાસની પદ્ધતિના આ માધ્યમોનું સૌથી મૂળભૂત સ્તર છે, જે માતાપિતાઓ માટે દિકરા અને દિકરી માટે અલગ રીતે વિચાર કરવાનું ઓછું જરૂરી બનાવે છે. આજના યુવાનો પાસે એવું માનવા પર્યાપ્ત કારણ છે કે તેઓ કુટુંબના ટેકા વિના પણ ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું નિર્માણ કરી શકે છે.

લેખિકા નવી દિલ્હી ખાતેના સેન્ટર ફોર વિમેન્સ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝ ખાતે સિનિયર ફેલો છે. મહિલા અને જેન્ડર વિષયો અંગે તેઓએ ઘણા લેખ લખ્યા છે.

મહિલાઓ : અર્થતંત્રનું ચાલક બળ

દેવકી જૈન

પરિવારનું પાલન-પોષણ કરનાર મહિલાની પ્રવૃત્તિ કદી આર્થિક મૂલવણી પામતી નથી એટલે તેની મહેનત વાહવાહ મેળવવાથી દૂર રહે છે. ગામડાની એક મહિલા ઘર માટે પાણી ભરવું, છાણા-લાકડા લાવવા, કૂવા-તળાવે કપડા ધોવા જવું અને ખેતીકામમાં મદદ કરવા જેવા કામ સહેજે કરે છે. આ બધી સેવા જો પગારથી લેવાની હોય તેમ માની સરવાળો માંડો તો ખબર પડશે કે ગરીબ ઘરની બહેન દીકરી દ્વારા થતી કાળી મજૂરીની કિંમત કેટલી ગણાય. ઉપર લખેલા કામમાં રસોઈ અને બાળઉછેર જેવા કામ ઉમેરવા હજુ બાકી છે. નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા ડૉ. અમર્ત્ય સેન પણ મહિલાઓના યોગદાનને ગરીબી નિવારણના દૃષ્ટિકોણથી મૂલવતા લખે છે કે માનવજાતની વર્તમાન દશા બદલવાની સમર્થતા ધરાવતા લોકો કોણ તે શોધવા નજર દોડાવવી હોય તો ગરીબ મહિલાનું યોગદાન તમારે માપવું જ પડશે. સમાજના દરેક વર્ગની મહિલાનું જીવન જો બહેતર બનાવી શકાય તો આપોઆપ સમાજની ભાવિ પેઢી સંસ્કારી અને સશક્ત બનવાની જ છે. માત્ર એક પેઢી બદલાય ત્યાં સુધી પરિવર્તનનો ઈતજાર કરવાની તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ.

મહિલાઓને આરોગ્ય, શિક્ષણ, સલામતિ તથા સમાન દરજ્જો આપવા જેવા હેતુ માટે ઘડાયેલી સામાજિક નીતિના પાયામાં હંમેશા પછાત, ગરીબ અને વંચિત વર્ગની મા-બહેન-દીકરી અભિપ્રેત હોય છે. અંતરિયાળ ક્ષેત્રમાં વસવાટ કરતા સમાજને બેઠો કરવા માટે મહિલાઓનું ઉત્થાન અનિવાર્ય બને છે, કારણ કે પરિવર્તનની પ્રણેતા તરીકે એક સ્ત્રી અદ્ભુત ભૂમિકા અદા કરી શકે છે. બહેનોની પ્રગતિ માટે કાર્યક્રમ કે નીતિ ઘડતા નિષ્ણાત ઘણીવાર એવું માનતા હોય છે કે પછાત વર્ગની સ્ત્રી બહારની દુનિયા સાથે કામ પાડી શકતી નથી અને પુરુષનું છત્ર સ્વીકાર્યા વગર તેનો છૂટકો નથી. વાસ્તવમાં હકીકત જુદી છે. સૌથી ગરીબ વર્ગમાં મહિલાઓ સૌથી સક્રિય હોય છે, પરિવારનું નેતૃત્વ કરતી હોય છે.

પરિવારનું પાલન-પોષણ કરનાર મહિલાની પ્રવૃત્તિ કદી આર્થિક મૂલવણી પામતી નથી એટલે તેની મહેનત વાહવાહ મેળવવાથી દૂર રહે છે. ગામડાની એક મહિલા ઘર માટે પાણી ભરવું, છાણા-લાકડા લાવવા, કૂવા-તળાવે કપડા ધોવા જવું અને ખેતીકામમાં મદદ કરવા જેવા કામ સહેજે કરે છે. આ બધી સેવા જો પગારથી લેવાની હોય તેમ માની સરવાળો માંડો તો ખબર પડશે કે ગરીબ ઘરની બહેન દીકરી દ્વારા થતી કાળી મજૂરીની કિંમત કેટલી ગણાય. ઉપર લખેલા કામમાં રસોઈ અને બાળઉછેર જેવા કામ ઉમેરવા હજુ બાકી છે. નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા

ડૉ. અમર્ત્ય સેન પણ મહિલાઓના યોગદાનને ગરીબી નિવારણના દૃષ્ટિકોણથી મૂલવતા લખે છે કે માનવજાતની વર્તમાન દશા બદલવાની સમર્થતા ધરાવતા લોકો કોણ તે શોધવા નજર દોડાવવી હોય તો ગરીબ મહિલાનું યોગદાન તમારે માપવું જ પડશે. સમાજના દરેક વર્ગની મહિલાનું જીવન જો બહેતર બનાવી શકાય તો આપોઆપ સમાજની ભાવિ પેઢી સંસ્કારી અને સશક્ત બનવાની જ છે. માત્ર એક પેઢી બદલાય ત્યાં સુધી પરિવર્તનની રાહ જોવાની તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ.

મહિલાઓનું સ્થાન ઉન્નત બનાવવા માટે ઘડાતી નીતિનું કેન્દ્રબિંદુ હવે સમયાંતરે બદલાવ્યા વગર ભારત અને દુનિયાનો છૂટકો નથી. ૧૯૭૦ના દાયકામાં મહિલાઓની મોજણીમાં કેટલી વિધવા છે, કેટલી ત્યક્તા છે, કેટલી નિરાધાર છે તેવું શોધી તેમની આજીવિકાનો અંદોબસ્ત કરવાના કાર્યક્રમ ઘડાતા. કાળક્રમે મહિલાઓને આર્થિક પ્રગતિના એજન્ટ તરીકે મૂલવણી કરતી વિચારધારા શરૂ થઈ જેણે ચોખ્ખું સાબિત કર્યું કે અબળાને મદદ કરવાનો ઉપકારભાવ ઘૂંટવાનો બંધ કરો અને મહિલાશક્તિનો અનેક જગ્યાએ વિકાસપ્રક્રિયામાં વિનિયોગ કરવાનો દૃષ્ટિકોણ અપનાવો. હવે મહિલાશક્તિનું યોગદાન આર્થિક પ્રગતિમાં હાંસલ કરવા માટે તેમને સામાજિક ટેકો આપવાની વાત સર્વત્ર સ્વીકૃત બની ચૂકી છે. અલબત્ત આવો દૃષ્ટિકોણ જ્યાં અંગિકાર થયો ત્યાં બહેનોએ સારા પરિણામ પણ લાવી બતાવ્યા છે.

પરિવારનું જતન કરવાની સેવા બજાવતી મહિલાની ભૂમિકા માટે દુનિયાભરમાં એવી માગણી અને લાગણી ફેલાવી શકે તે જ છે કે બાળકોનો ઉછેર અને ઘરડા માબાપની સારસંભાળ પાછળ દિવસનો મોટાભાગનો સમય દરેક મહિલા વ્યતિત કરતી હોવાથી તેના માટે ઘરબહાર નીકળી પુરુષ માફક કમાણીમાં જોતરાવું સંભવ હોતું નથી. તેથી દરેક મહિલાની આ સેવાની નાણાકીય આકારણી કરી તેની રકમ ચૂકવી દેવી. સમાજમાં કામકાજ કરતી મહિલાઓની તેમાં ગણતરી થતી નથી, પરિણામે ખોટું સામાજિક ચિત્ર મોજણીમાં ઝીલાય છે. પરિવારનો મોભી પુરુષ કમાતો હોય તે આંકડામાં તેની પત્ની દ્વારા પરિવાર સંભાળ પાછળ ખર્ચાતા સમય-શક્તિનું મૂલ્ય ગણી તેનો ઉમેરો કરવો જોઈએ. પરિવાર માટે પૂરક આવક ઊભી કરતી મહિલા તેની તમામ ફરજ અદા કર્યા પછી કામ ધંધો કરી કમાણી મેળવે છે તે ભુલાવું જોઈએ નહીં. મહિલાનું યોગદાન શહેરી અને ગ્રામીણ પરિવારમાં સરખે ભાગે અનિવાર્ય ગણાય છે. ભારતમાં આવકની મોજણી કરવાવાળા પરિવારમાં કેટલા સભ્ય કમાય છે તે પૂછે છે, પણ રૂપિયા નહીં કમાતી મહિલા પરિવાર સાચવે છે તે ક્યાંય પ્રશ્નાવલિમાં સ્થાન પામતું નથી. આ બાબત હવે તાબડતોબ અને માનભેર સુધારો માંગે છે.

રેહાના જાબવાલાએ પોતાના અભ્યાસપત્રમાં બહાદૂરીપૂર્વક નોંધ્યું છે કે સમાજની આર્થિક હલચલમાં અદૃશ્ય અને અજ્ઞાન મજૂરીનું યોગદાન આપતી મહિલાની નોંધ લેવાનો કોણ જાણે રીવાજ જ નથી. સફળ ગૃહિણીનું યોગદાન અર્થતંત્રમાં અવશ્ય નોંધ પામવું જોઈએ. પોતાના ખેતરમાં કે પરિવારના ધંધા-વેપારમાં મદદરૂપ બનતી બહેનોની સેવાનું આર્થિક મૂલ્ય પણ ગણતરી પામવું જ જોઈએ. અર્થતંત્રની તબિયત સુધારવા માટેની દરેક નીતિ જો મહિલાનું જ્ઞાન ઉન્નત બનાવવાને અગ્રતા આપે તો આપોઆપ બધાનું કલ્યાણ થાય છે. વસતિનો અડદોઅડધ હિસ્સો ગણતરી

બહેનોને હવે સમોવડી ગણ્યે જ છૂટકો.

આયોજન પંચ દ્વારા ૨૦૦૭-૨૦૧૨ માટેની ૧૧મી પંચવર્ષીય યોજના ઘડાતી હતી ત્યારે “મહિલા અને વિકાસ” જેવું શીર્ષક ધરાવતું પ્રકરણ તૈયાર કરવાની જવાબદારી મહિલા અર્થશાસ્ત્રીઓના અગ્રણી જૂથને સોંપવામાં આવેલી. આ કામ પૂરું થયા પછી બધા પ્રકરણનું મૂલ્યાંકન શરૂ થયું ત્યારે આયોજન પંચને ખબર પડી કે પેલી મહિલા અર્થશાસ્ત્રીઓના જૂથ દ્વારા એવી સજજડ ભલામણ કરવામાં આવેલી કે “ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર”નો ઉમેરો કરવામાં આવે. નિર્ણય ઢાંગ્યામાં નિર્માણ પાછળ સૌથી વધુ ભંડોળ માત્ર પ્રગતિ આણવા માટે ફાળવાતું હોય તો સોશિયલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વગર પેલું ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર નિરાધાર જ રહેવાનું છે.

સોશિયલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની ખીલવણી એટલે સમાજના ગરીબ, વંચિત, શોષિત અને પછાત વર્ગની મા-બહેન-દીકરીનું સ્થાન ઉન્નત બનાવી તેમનું યોગદાન અર્થતંત્રમાં સાંપડે તેવો ટેકો આપવો. મહિલા અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા એક આઈડિયા એવો આપવામાં આવેલ કે સરકારે નાનામોટા ગામ શહેરમાં એવું વિરાટ સંકુલ બહેનો માટે બાંધી ત્યાં બાલવાડી, આંગણવાડી, સ્નાનઘર, પાણી ભરવાની વ્યવસ્થા, રસોઈ બનાવવાની વ્યવસ્થા તથા કપડા ધોવાની સગવડ વગેરે હોય. મતલબ મહિલાને ખપ પડે તેવી બધી સગવડ એક જ સ્થળે તેને ઊભી કરી આપવી જેથી તેની મહેનત અને સમય બચે. આ સગવડ માટેના બાંધકામ ખર્ચનો સમાવેશ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ખાતામાં કરવો. ગરીબ મહિલાનો દૈનિક શ્રમ ઘટાડવાનો આ રામબાણ ઉપાય હતો.

૧૯૭૦ના દાયકામાં એક વિચાર એવો રમતો થયેલો કે મહિલા મૃત્યુ દર અને કામકાજમાં મહિલા ભાગીદારીનો દર જેવા બે માપદંડ વચ્ચે ગુણોત્તર કાઢવો અને તુલનાત્મક અર્થઘટન કરવું. આ દૃષ્ટિકોણથી મુલવણી કરાઈ ત્યારે ખબર પડી કે ૨૫ થી ૩૫ વર્ષની મહિલાઓમાં કામકાજમાં યોગદાનનું પ્રમાણ સર્વોચ્ચ હતું તો મૃત્યુના પ્રમાણ પણ આ વયજૂથમાં

જ સૌથી વધારે હતું. ગરીબ પરિવારોની સૌથી વધુ સંખ્યા ધરાવતા બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન તથા ઉત્તર પ્રદેશમાં આ પ્રમાણ સૌથી વધુ હતું. મતલબ કે પોતાની તબિયતના ભોગે પણ મહિલાઓને એટલી મહેનત કરવી પડતી હતી કે જિંદગી ટૂંકી બને તેનો વિચાર પણ પરવડે નહીં. પરિણામે, હવે આયોજન પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલા તજજ્ઞો નક્કી સમજી ચૂક્યા છે કે સમાજનો વિકાસ કરવા માટેની નીતિ ઘડતી વખતે મહિલાને તેના કેન્દ્રસ્થાને રાખ્યા વગર ચાલશે નહીં.

મહિલાઓનું આર્થિક યોગદાન હવે અવગણી શકાય તેમ નથી ત્યારે મહિલાઓ વચ્ચે જ વિચાર ચેતના ફેલાવવી જોઈએ કે તમારી સેવાની પૂરેપૂરી નોંધ લેવામાં આવે તો તમે હજુ વધુ યોગદાન શી રીતે આપી શકશો. મહિલા વચ્ચે જન્મેલા નેતૃત્વને આવું પૂછવાની જવાબદારી સોંપી શકાય. વેપારઉદ્યોગ, છૂટક વેપાર, નાની ખેતી કે વનપેદાશ એકત્રીકરણ જેવા કામ મહિલાને સોંપી તેનું મૂલ્ય આર્થિક ગણતરીમાં લેવાતું થાય તે જોવાની જવાબદારી મહિલા નેતૃત્વને સોંપવાની તૈયારી સરકાર અને સમાજે કરી લેવાનો સમય પાકી ગયો છે.

વાત અહીં અર્થશાસ્ત્રની છે નહીંતર ગુજરાતી કવિતા તો કહેતી આવી છે કે, “જે કર જુલાવે પારણું, તે જગ પર રાજ કરે.”

વિચારદિશા બદલવાનું પુણ્ય હવે પુરુષોએ કમાવાનું છે.

લેખિકા ગાંધીયન, પદ્મભૂષણ એવોર્ડ વિજેતા, મહિલાવાદી આર્થિક નિષ્ણાત તેમજ ખાસ કરીને ગરીબી નિવારણ જેવી જાહેર બાબતોના લેખિકા છે. તેઓ નવા યુગ માટે મહિલાઓ માટેના વિકલ્પોનો વિકાસ (DAWN) ત્રીજા વિશ્વના નેટવર્કના તેમજ સામાજિક અભ્યાસ ટ્રસ્ટ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ (ISST) નામના સંશોધન કેન્દ્રના સ્થાપક સભ્યોમાંના એક છે. હાલમાં તેઓ ચેન્નાઈ મેનેજમેન્ટ કાઉન્સિલના સભ્ય તેમજ રાષ્ટ્રીય એડવાન્સડ સ્ટડીઝ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ બેંગાલુરુનાં બોર્ડ સભ્ય પદે છે.

ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મહિલાઓની ભૂમિકા

ડૉ. જ્યોતિ અટવાલ

ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળનાં અનેક પાસા છે અને તે અનેક જટીલ તબક્કામાંથી પસાર થઈ છે. ૧૯મી સદીના અંતથી ૧૯૪૭ સુધી જાહેર ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રવાદી ચર્ચાઓમાં સામાજિક સુધારાનો પ્રશ્ન જીવંત રહ્યો છે. આ સમયમાં સમાન સ્તરે સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં મહિલાઓની જાગૃતિ વધી છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળના પ્રારંભિક તબક્કામાં સામ્રાજ્યવાદી ધારાસભામાં ભારતના સમાવેશ અને કાયદાકીય સુધારાની માગ ઊઠી. ભારતીય પુરુષો અને મહિલાઓ બંનેએ ૧૮૮૦ના દાયકાથી સામાજિક સુધારાની ચળવળમાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી હતી. સમગ્ર ભારતમાંથી ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળમાંથી વિવિધ મહિલાઓની જીવનકથા અને લેખનમાં 'વ્યક્તિગત એ રાજકારણ છે'નું સૂત્ર ઊઠ્યું હતું. પુરુષોના પ્રભુત્વવાળા સામાજિક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓના પ્રવેશની વાસ્તવિકતા ભૂતકાળ તોડવા સમાન હતી.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળનાં અનેક પાસા છે અને તે અનેક જટીલ તબક્કામાંથી પસાર થઈ છે. ૧૯મી સદીના અંતથી ૧૯૪૭ સુધી જાહેર ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રવાદી ચર્ચાઓમાં સામાજિક સુધારાનો પ્રશ્ન જીવંત રહ્યો છે. આ સમયમાં સમાન સ્તરે સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોમાં મહિલાઓની જાગૃતિ વધી છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળના પ્રારંભિક તબક્કામાં સામ્રાજ્યવાદી ધારાસભામાં ભારતના સમાવેશ અને કાયદાકીય સુધારાની માગ ઊઠી. ભારતીય પુરુષો અને મહિલાઓ બંનેએ ૧૮૮૦ના દાયકાથી સામાજિક સુધારાની ચળવળમાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી હતી. સમગ્ર ભારતમાંથી ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળમાંથી વિવિધ મહિલાઓની જીવનકથા અને લેખનમાં 'વ્યક્તિગત એ રાજકારણ છે'નું સૂત્ર ઊઠ્યું હતું. પુરુષોના પ્રભુત્વવાળા સામાજિક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓના પ્રવેશની વાસ્તવિકતા ભૂતકાળ તોડવા સમાન હતી (કોબામ્બિ, ૨૦૦૭).

૧૯૨૦ના દાયકામાં ગાંધીવાદી ચળવળને પગલે ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં મોટી સંખ્યામાં મહિલાઓ જોડાઈ. ગાંધીજી કુશળતાપૂર્વક ઘર અને ઘરની બહાર મહિલાઓની સ્થિતિ ઊંચી

લાવવામાં સફળ રહ્યા. ૧૯૨૦ના દાયકામાં સ્વતંત્રતા ચળવળ સામાજિક પાયો બન્યો હતો. ગાંધીજી અને સ્થાનિક સુધારકો દ્વારા સમાન સ્તરે બાળ લગ્ન અને વિધવાવિવાહ જેવા મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા હતા. એમ જણાતું હતું કે આધુનિક ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદી છબીના અંકુર ફૂટી નીકળ્યા હતા. ૧૯મી સદીના અંતમાં શૈક્ષણિક સુધારા અને સામાજિક ફેરફારોએ જાહેર વાંચન અને લેખનની એક નવીન પદ્ધતિ રજૂ કરી, જેમાં મહિલાઓનું યોગદાન નહિવત્ હતું. અખબારો મારફત શિક્ષણ અને રાજકીય જાગૃતિ અંગે શિક્ષિતો પ્રભાવિત થયા. ૧૯મી સદીની મહિલાઓની પોતાની સંસ્થાઓ સમગ્ર ભારતમાં બિલાડીના ટોપની માફક ફૂટી નીકળી હતી. ૧૯૦૮માં બંગાળના શિક્ષણવિદ અને વાર્તાલેખક રોકેયા સખાવત હુસૈને 'સુલતાનનું સ્વપ્ન' લખી. આ ટૂંકી વાર્તાએ મહિલાઓના પોતાના દ્વારા સંચાલિત વ્યવસ્થાનો વિચાર રજૂ કર્યો. બંગાળમાં મહિલાઓના વધુ ઉદ્દામવાદી જૂથો ઊભા થવા લાગ્યા. સરલા દેવી ચૌધરાણી (રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની ભત્રીજી)એ ૧૯૧૦માં ભારત સ્ત્રી મહામંડળની સ્થાપના કરી. તેઓ રાજકીય વિરોધ સાથે હિન્દુ ધાર્મિક પુનરુત્થાન સંગઠન સાથે જોડાયા. તેમણે અષ્ટમીના તહેવારને બિરાષ્ટ્રમીમાં

પરિવર્તિત કર્યો, જેમાં ભૂતકાળમાં વિજય મેળવનાર હીરોની ઊજવણી શરૂ કરાઈ.

સદી બદલાતા બોમ્બે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની બધી જ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર તરીકે ઊભરી આવ્યું. બંગાળમાં મોટાભાગે મુક્ત સમાજ હતો. મહિલાઓને તેમના પરિવારમાંથી સ્વદેશી અભિયાનોમાં ભાગ લેવા માટે ટેકો મળતો હતો. આ અભિયાનોમાં મોટાભાગે વિદેશી કપડાંનો બહિષ્કાર અને દારૂની દુકાનોના ઘેરાવ કરવાનો સમાવેશ થતો. બંગાળમાં ભારત માતાની એક રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારા જન્મી. ૧૮૮૨માં બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે (૧૮૩૮-૧૮૯૪) ભારતીય ક્રાંતિકારીઓનું વર્ણન કરતી આનંદમઠ લખી, જેમાં માતૃભૂમિ માટે ક્રાંતિકારીઓ તેમનું જીવન સમર્પિત કરી દે છે. તેમનું લોકપ્રિય ગીત 'વંદે માતરમ્' સામ્રાજ્યવાદી વિરોધી ચળવળનું ગીત બની ગયું અને હરહંમેશ માટે રાષ્ટ્રગાન બની ગયું.

મહિલા ભાગીદારીના બીજા તબક્કામાં હોમ રૂલ અને બંધારણવાદનું પ્રભુત્વ વધ્યું. કેટલીક પાશ્ચાત્ય મહિલાઓએ તેમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. એક અડધી આઈરીશ અને અડધી અંગ્રેજ એની બેસન્ટ (૧૮૪૭-૧૯૩૩) ૧૯૧૭માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સૌપ્રથમ મહિલા પ્રમુખ બની હતી. થીયોસોફિસ્ટ અને સોશિયાલિસ્ટ બેસન્ટ તાલીમબદ્ધ કેમ્પેનર હતા. તેમણે આઈરીશ મોડેલ પર હોમ રૂલ આધારિત અભિયાન શરૂ કર્યું હતું. તેમનાં મદદનીશ અને સ્ત્રી અધિકારો માટે લડત ચલાવતાં એક આઈરિશ માર્ગરિટ ક્લિન્સ (૧૮૭૮-૧૯૫૪)એ ભારતીય મહિલાઓના મતાધિકાર બિલનો મુસદ્દો ઘડ્યો હતો અને વિમેન્સ ઈન્ડિયન એસોસિએશનની સ્થાપના કરી હતી. સરોજિની નાયડુ (૧૮૭૯-૧૯૪૯) ૧૯૧૭માં એક યોજના સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬

અગ્રણી રાષ્ટ્રવાદી તરીકે ઊભરી આવ્યાં હતાં. તેઓ ૧૯૨૫માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ બનનાર બીજા મહિલા હતા. નાયડુ ૧૯૦૫માં બંગાળના વિભાજનના વિરોધ દરમિયાન ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોડાયા હતા. ૧૯૧૫-૧૯૧૮ દરમિયાન તેમણે મહિલા સશક્તિકરણ અને રાષ્ટ્રવાદ પર ભાષણો આપવા ભારતના વિવિધ પ્રદેશોનો પ્રવાસ ખેડ્યો. તેઓ વિમેન્સ ઈન્ડિયન એસોસિએશનની રચના સાથે પણ નજીકથી સંકળાયેલા હતા અને મહિલા મતાધિકારના પ્રતિનિધિ મંડળ સાથે લંડન પણ ગયા હતા.

ત્રીજા તબક્કામાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત અને ૧૯૧૯ના જલિયાંવાલા બાગના નરસંહારે રાષ્ટ્રનું વલણ બદલી નાંખ્યું અને સ્વતંત્રતાના મુદ્દે સમગ્ર ભારતના લોકો એક થયા. ૧૯૧૯ના પ્રારંભમાં બ્રિટિશ લોકોના એકત્ર થવા/વિરોધ કરવા સામે રોલેટ એક્ટ્સ પસાર કર્યો અને નાગરિક સ્વતંત્રતા રદ કરી. ૧૩મી એપ્રિલે ગાંધીજીએ શાંતિપૂર્ણ પ્રતિકાર અથવા સત્યાગ્રહ અને અસહકારની હાકલ કરી ત્યારે પંજાબના અમૃતસરમાં મોટી સંખ્યામાં લોકો શાંતિપૂર્ણ દેખાવોમાં જોડાયા હતા. હજારો શાંતિપૂર્ણ દેખાવકારોને ઠાર મરાયા હતા અને સામૂહિક હત્યાકાંડ આચરાયો હતો. સામ્રાજ્યવાદી હિંસાની ઘટનાએ ૧૯૨૦-૨૨ના વર્ષોમાં અસહકારની ચળવળના આગામી તબક્કાનો પાયો નાંખ્યો. કાયદાની અદાલતો અને સ્કૂલોનાના બહિષ્કારના કાર્યક્રમો પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરાયું, જેને પગલે સ્વદેશીનો એજન્ડા આગળ આવ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી સંઘ જેવી સ્વતંત્ર મહિલા સંસ્થાઓ જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિઓ સાથે જોડાઈ હતી. અસહકાર ચળવળ બંગાળથી આગળ ફેલાઈ હતી અને સમગ્ર ભારતમાં મહિલાઓ તેમાં જોડાઈ હતી.

આ ચળવળ હિન્દુ મુસ્લિમ એકતાનું પ્રતિક પણ બની હતી. અમદાવાદમાં અલિ બંધુઓની માતા બી અમ્માએ ધરણાં કરવામાં પુરુષો સાથે જોડાવા ૬,૦૦૦ મહિલાઓને સંબોધન કર્યું હતું. ગાંધીજીએ પણ સમાજના અનુસૂચિત / આદિવાસી વર્ગમાંથી પણ મહિલાઓને આગળ આવવા હાકલ કરી હતી. આંધ્ર પ્રદેશમાં વાયબ્રન્ટ દુર્ગાબાઈએ એક હજાર દેવદાસી (પરંપરાગત રીતે મંદિરની ગણિકા ગણાતી)ઓને ગાંધીજીનું ભાષણ સાંભળવા એકત્ર કરી હતી. આ ટીમે ઝવેરાતના દાન દ્વારા રૂ. ૨૦,૦૦૦નું ભંડોળ એકત્ર કર્યું હતું. વધુમાં હિન્દુ વિધવાઓનો એક મોટો વર્ગ પણ ગાંધીજી તરફ આકર્ષાયો. આ એવી મહિલાઓ હતી, જેમને સત્યાગ્રહ માટે કોઈ તાલીમની જરૂર નહોતી અને તેઓ ગાંધીજી માટે આદર્શ સ્વાતંત્ર્ય સેનાની હતી. સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. વિધવા મહિલાનો વ્યક્તિગત પરીત્યાગ રાજકીય આદર્શમાં પરિવર્તિત થઈ શકે તેમ હતો. જોકે, ગાંધીજી મોટી સંખ્યામાં વિધવાઓને ભાગીદાર બનાવી શક્યા નહીં, પરંતુ તેમની વિચારધારાને તેમણે અપનાવી લીધી. ગાંધીજી દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલા હિન્દુ વૈધવ્યના આદર્શના રાજકારણથી લોકોને સાતત્યપૂર્ણ અને શાંતિપૂર્ણ સંઘર્ષ માટે પ્રેરિત કરી શક્યા.

રાષ્ટ્રવાદી ચળવળના આગામી તબક્કામાં મહિલાઓની ભાગીદારી વધુ ઊંચા પ્રમાણમાં જોવા મળી. ૧૯૨૦ના દાયકા બાદના રાજકીય રીતે ખૂબ જ હલચલવાળા આ સમયમાં બે વર્ષ માટે ભારતની મુલાકાત લેનાર એક અમેરિકન લેખિકા કેથરીન માયોનું પુસ્તક 'મધર ઈન્ડિયા' પ્રકાશિત થયું હતું. તેણે હિન્દુ પુરુષોની આકરી ટીકા કરી અને પરિવારમાં મહિલાઓની ગુલામી જેવી સ્થિતિ અંગે

વર્ણન કર્યું. આ પુસ્તક ભાવી 'વૈશ્વિક જાહેર ઈવેન્ટ' ગણાવાનું હતું (મૃણાલિની સિંહા, ૨૦૦૬). આ ઘટનાઓમાં સૌથી મહત્વની બાબત એ હતી કે ૧૯મી સદી બાદ 'હિન્દુ પરિવાર' જાહેર ચર્ચાનો વિષય બન્યો હતો. રાષ્ટ્રવાદી અને સુધારાવાદીઓના નેતૃત્વમાં રાષ્ટ્રવાદી અભિયાનો અનિવાર્યપણે પરિવારો પર અને ઘરેલું હિંસા અટકાવવા પર કેન્દ્રીત થયા હતા. આ પુસ્તકનો સમગ્ર દેશમાં તીવ્ર વિરોધ થયો હતો. તેણે ભારતીય પુરુષો અને મહિલાઓને રાષ્ટ્રીય સન્માનમાં એક કર્યા. ૧૯૩૦ના દાયકાની અન્ય એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના નાગરિક સત્યાગ્રહની ચળવળની શરૂઆત હતી, જે મુખ્યત્વે મીઠાના ઉત્પાદન પર સ્થાનિક કરના વિરોધમાં હતી. સાબરમતી નદીથી શરૂ થયેલી આ ચળવળ ૨૪ દિવસ લાંબી હતી. હવે મહિલા સ્વયંસેવિકાઓને મોરચા, બહિષ્કાર અને પ્રભાત ફેરીનું નેતૃત્વ કરવાની તાલીમ અપાતી હતી.

મહિલાઓએ તેમના સંગઠનોમાં દેશભક્તિના જૂથોની રચના કરી હતી. તેને દેશ સેવિકા સંઘ કહેવાતા. મહિલાઓએ ધરપકડ વહોરી અને શાંતિપૂર્ણ મોરચા કાઢતાં સકારાત્મક વિરોધ કર્યો, પરંતુ કેટલીક મહિલાઓ ક્રાંતિકારી જૂથો સાથે જોડાઈ અને/અથવા બ્રિટિશ અધિકારીઓની હત્યામાં ક્રાંતિકારીઓને મદદ કરી.

૧૯૩૦ના દાયકામાં કેટલીક પ્રખ્યાત મહિલાઓમાં સરોજિની નાયડુ, મુથુલક્ષ્મી રેડ્ડી, માર્ગારિટ કઝીન્સ, કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયને જેલમાં પૂરવામાં આવી. ઉદામવાદી કે કટ્ટરવાદી પરિવારો, શહેરી કેન્દ્રો કે ગ્રામીણ જિલ્લાઓ, એકલી કે વિવાહિત મહિલાઓ, યુવતીઓ કે વૃદ્ધાઓ આગળ આવી અને સામ્રાજ્યવાદી શાસન સામેના સંઘર્ષમાં જોડાઈ (ફોર્બ્સ, ૨૦૦૫). પુરુષોની ધરપકડના સંજોગોમાં મહિલા સંગઠનોએ સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખવાનું કામ

સંભાળ્યું અને બેઠકોનું આયોજન કર્યું. આ ઉપરાંત રૂ કાંતવાના ગાંધીવાદી રચનાત્મક કાર્યને આગળ વધાર્યું અને ઉપવાસ દ્વારા સકારાત્મક પ્રતિકાર કર્યો. ૧૯૩૦ના દાયકા સંબંધિત મહિલાઓના સંસ્મરણો છે. તેમાંથી કેટલીક સેવિકા કહેવાઈ હતી. જેમ કે ૧૯૩૦ના દાયકાની આજુબાજુ લખનઉમાં કોંગ્રેસને સરકાર દ્વારા ગેરકાયદે જાહેર કરાઈ હતી. તેમના સંસ્મરણો પ્રખ્યાત હિન્દી કવિ પ્રેમચંદનાં પત્ની શિવરાની દેવીએ લખ્યું હતું કે પોલીસ લોરીની અંદર બેઠેલી મહિલાઓ મહાત્મા ગાંધી અને 'ભારત માતા કી જય'ના સૂત્રો પોકારતી હતી. આ બધી જ મહિલાઓ રાષ્ટ્રગાન ગાતી હતી. ઈન્સ્પેક્ટર લોરીમાંથી નીચે ઊતર્યો ત્યારે તેણે તેની બાજુમાં બેઠેલા કોન્સ્ટેબલોની આંખમાં આંસુ જોયા. શિવરાનીની ધરપકડ પહેલાં ઈન્સ્પેક્ટરે લગભગ ૫૦ મહિલાઓની ધરપકડ કરી હતી અને તેમને જેલમાં લઈ જવાઈ નહોતી. તેમને શહેરથી દૂર એક અજાણ્યા સ્થળે છોડી દેવાઈ હતી. મહિલા આશ્રમની એક જાહેર બેઠકમાં અંદાજે ૧૨,૦૦૦ લોકો એકત્ર થયા હતા ત્યારે શિવરાનીએ પોતાની ધરપકડ થઈ શકે છે તેમ જાણવા છતાં ખૂબ જ આકોશપૂર્ણ ભાષણ કર્યું હતું. નવેમ્બર ૧૯૩૧માં ફરી એકવખત વિદેશી કપડાંની હોળી કરવા બદલ સાત મહિલા સાથે શિવરાનીની ધરપકડ થઈ (અટવાલ ૨૦૦૭). શિવરાની દેવીએ અસહકાર ચળવળમાં પણ ભાગ લીધો હતો.

એક વખત મહિલાઓમાં રાષ્ટ્રવાદી ભાવના જગૃતિ થઈ એટલે તેમણે રાજકીય સ્વતંત્રતા હાંસલ કરવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ શોધવાનું શરૂ કર્યું.

અન્ય એક મહત્વપૂર્ણ સ્વદેશી સંસ્થા હિન્દુસ્તાન સોશિયાલિસ્ટ રિપબ્લિકન એસોસિએશનની રચના દુર્ગાવતિ દેવી અથવા દુર્ગા ભાભી (૧૯૦૭-૧૯૯૯)

દ્વારા કરાઈ હતી. તે અને તેમના પતિ ભગવતિ ચરણ વોહા એચએસઆરએના સભ્ય હતા. દુર્ગા ભાભીએ સૌન્ડર્સની હત્યા બાદ છન્નવેશમાં ટ્રેન પ્રવાસમાં ભાગવામાં ભગતસિંહને મદદ કરી હતી. અન્ય એક ક્રાંતિકારી ઘટના ૧૯૩૦ના દાયકામાં ચિત્તગોંગ લશ્કરી શસ્ત્રોની લૂંટની હતી. કલ્પના દત્ત (૧૯૧૩-૧૯૯૫) ઈન્ડિયન રીપબ્લિકન આર્મીની ચત્તાગ્રામ શાખામાં જોડાયાં હતાં, જે મે ૧૯૩૧માં સૂર્ય સેનના નેતૃત્વનું ક્રાંતિકારી જૂથ હતું. કલ્પના દત્ત ચિત્તગોંગમાં યુરોપિયન ક્લબ પર હુમલામાં ૧૯૩૧માં પ્રિતિલતા વાઙેડર સાથે જોડાયાં હતાં. હુમલાના એક સપ્તાહ પહેલાં લશ્કરી વ્યૂહની દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ વિસ્તારની રેકી કરતાં તેમની ધરપકડ થઈ હતી.

જામીન પર છૂટ્યા બાદ તેઓ અન્ડરગ્રાઉન્ડ થઈ ગયાં હતાં. ૧૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૩ના રોજ પોલીસે તેમના છુપાવાના સ્થળને ઘેરી લીધું હતું અને સૂર્ય સેનની ધરપકડ કરી હતી, પરંતુ કલ્પના ભાગી છૂટવામાં સફળ રહ્યાં હતાં. ચિત્તગોંગ લશ્કરી શસ્ત્રોની લૂંટના બીજા પૂરક કેસમાં કલ્પનાને કાળા પાણીની સજા થઈ હતી. ૧૯૩૯માં તેમની મુક્તિ થઈ હતી.

૧૯૩૦ના દાયકામાં કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય (૧૯૦૩-૧૯૮૮) ગાંધીવાદી ચળવળ ખાસ કરીને મીઠાના સત્યાગ્રહની ચળવળના એક અગ્રણી નેતા તરીકે ઊભરી આવ્યાં હતાં. પાછળથી સ્વતંત્ર ભારતમાં તેમણે ભારતીય હસ્તકળા, હાથશાળા અને રંગમંચમાં વિશેષ રસ લીધો હતો. ભારત સરકારે ૧૯૫૫માં તેમને પદ્મ ભુષણથી સન્માનિત કર્યા હતા અને પાછળથી ૧૯૮૭માં પદ્મવિભુષણ એવોર્ડ એનાયત કર્યો હતો, જે સ્વતંત્ર ભારતના સર્વોચ્ચ નાગરિક સન્માનોમાંથી એક છે. તેમને સામાજિક નેતૃત્વ બદલ

રેમન મેગ્સેસે એવોર્ડ (૧૯૬૬) પણ મળ્યો હતો. તેમને સંગીત નાટક એકેડમી ફેલોશિપ, સંગીત નાટક એકેડમીના સર્વોચ્ચ એવોર્ડ રત્ન સદસ્ય, ૧૯૭૪માં લાઈફટાઈમ એચિવમેન્ટ માટે ભારતની નેશનલ એકેડમી ઓફ મ્યુઝિક ડાન્સ એન્ડ ડ્રામા એવોર્ડ જેવા સન્માનો એનાયત થયા હતા.

બીજી બાજુ સરોજિની નાયડુ રાજકીય સ્તરે વધુ મહત્વપૂર્ણ નેતા તરીકે ઊભરી આવ્યાં હતાં. ૧૯૨૫માં નાયડુએ કાનપુરમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના વાર્ષિક સત્રનું અધ્યક્ષપદ સંભાળ્યું હતું. ૧૯૨૮માં તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પૂર્વ આફ્રિકન ભારતીય કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સંભાળ્યું હતું. ભારતમાં પ્લેગ રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હતો તે સમય દરમિયાન તેમના કામ બદલ બ્રિટિશ સરકારે કેસર-એ-હિંદ મેડલ એનાયત કર્યો હતો.

૧૯૩૦માં મીઠાના સત્યાગ્રહ દરમિયાન ગુજરાતમાં ધરસાણા મીઠાના કામમાં મહિલા દેખાવકારોમાં તેઓ પણ જોડાયાં હતાં. ૧૯૩૧માં તેમણે ગાંધીજી અને મદન મોહન માલવિયા સાથે રાઉન્ડ ટેબલ પરિષદમાં ભાગ લીધો હતો. સત્યાગ્રહની ચળવળ દરમિયાન તેમણે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી અને ગાંધીજી તથા અન્ય નેતાઓ સાથે તેઓ જેલમાં પણ ગયા હતા. ફરી ૧૯૪૨માં ‘હિંદ છોડો’ ચળવળ દરમિયાન તેમની ધરપકડ થઈ હતી. પાછળથી નાયડુ ૧૯૪૭થી ૧૯૪૯ દરમિયાન યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સ ઓફ આંધ્ર અને અવધના સૌપ્રથમ મહિલા ગવર્નર બન્યા હતા.

અન્ય એક રાષ્ટ્રીય નેતા અરુણા અસફ અલી (૧૯૦૯-૧૯૯૬)એ કોંગ્રેસની અંદર અને બહાર ખૂબ જ સન્માનનિય સ્થાન મેળવ્યું હતું. તેમને મોટાભાગે ૧૯૪૨માં હિંદ છોડો ચળવળ દરમિયાન બોમ્બેમાં ગોવાલિયા ટેંક

મેદાનમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો ધ્વજ ફરકાવવા બદલ યાદ કરવામાં આવે છે. તેમની ૧૯૫૮માં દિલ્હીના સૌપ્રથમ મેયર તરીકે નિમણૂક થઈ હતી. તેમને ૧૯૯૭માં ભારતનું સર્વોચ્ચ નાગરિક સન્માન ભારત રત્ન મરણોત્તર એનાયત કરાયું હતું. અસફ અલી સાથે લગ્ન બાદ તેઓ કોંગ્રેસ પક્ષના સક્રિય સભ્ય બન્યા હતા અને મીઠાના સત્યાગ્રહ દરમિયાન જાહેર સરઘસોમાં ભાગ લીધો હતો. ગાંધી-ઈસ્વીન કરાર હેઠળ તેમને છોડવામાં આવ્યા નહોતા. આ કરાર હેઠળ માત્ર રાજકીય કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા હતા. અન્ય મહિલા સહ-કેદીઓએ તેમની મુક્તિ વીના જેલમાંથી બહાર નીકળવાનો ઈનકાર કરી દીધો હતો. માત્ર ગાંધીજીની દરમિયાનગીરી બાદ તેમણે નમતુ જોખ્યું હતું. તેમની મુક્તિ માટે એક જાહેર ચળવળ પણ થઈ હતી. ૧૯૩૨માં તેઓ તિહાર જેલમાં કેદ હતા ત્યારે રાજકીય કેદીઓને અલગ સુવિધાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતાનો ભૂખ હડતાળ દ્વારા વિરોધ કર્યો હતો. તેમના પ્રયત્નોના પરિણામે તિહાર જેલમાં સ્થિતિમાં સુધારો આવ્યો હતો, પરંતુ તેમને અંબાલા ખસેડવામાં આવ્યા હતા અને એકાન્ત કેદમાં મૂકાયા હતા. તેમની મુક્તિ બાદ તેઓ રાજકીય રીતે વધુ સક્રિય રહ્યા નહોતા.

ઉપસંહાર એ છે કે રાષ્ટ્રવાદી ચળવળોમાં ભારતીય મહિલાઓની ભાગીદારીની છબી મધર ઈન્ડિયા અને વિક્ટોરિયન નૈતિકતાના બહુસ્તરીય રાષ્ટ્રોમાંથી આવી છે તાજેતરના વર્ષો સુધી રાષ્ટ્રવાદી અભિયાનોનું નેતૃત્વ મોટાભાગે ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગની મહિલાઓએ કર્યું હોવા છતાં દલિત અને આદિવાસી મહિલાઓએ દેશના ઇતિહાસમાં ભાગીદારીનો દાવો કર્યો છે. આવા અનેક ઇતિહાસ હજી લખાવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે.

સંદર્ભો :

- રાધા કુમાર, ધ હિસ્ટ્રી ઓફ ડુઈંગ : એન ઈલસ્ટ્રેટેડ એકાઉન્ટ ઓફ મુવમેન્ટ્સ ફોર વિમેન્સ રાઈટ્સ, ૧૮૦૦-૧૯૯૦, દિલ્હી : કલિ ફોર વિમેન, ૧૯૯૩
- મીરા કોસામ્બી, કોસિંગ શ્રેશોલ્ડ્સ (ઉંબરા ઓળંગવા), સમાજવાદી ઇતિહાસમાં નારીવાદી નિબંધો, દિલ્હી : પર્મનન્ટ બ્લેક, ૨૦૦૭.
- ગેરાલ્ડિન ફોર્સ, ‘ધ પોલિટીક્સ ઓફ રિસ્પેક્ટેબિલિટી : ઈન્ડિયન વિમેન એન્ડ ધ ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ’, ઈન વિમેન ઈન કોલોનિયલ ઈન્ડિયા : એસે ઈન પોલિટિક્સ, મેડિસિન એન્ડ હિસ્ટોરિઓગ્રાફી, દિલ્હી : કોનિકલ બૂક્સ, ૨૦૦૫, પીપી. ૧૧-૬૨.
- મૃણાલિની સિંહા, સ્પેક્ટર્સ ઓફ મધર ઈન્ડિયા, ડરહામ એન્ડ લંડન : ડ્યુક યુનિવર્સિટી, પ્રેસ ૨૦૦૬.
- જ્યોતિ અટવાલ, ‘રિવિઝિટિંગ પ્રેમચંદ : શિવરાની દેવી ઓન કમ્પેનિયનશિપ, રીફોર્મિઝમ એન્ડ નેશન’, ઈકોનોમિક એન્ડ પોલિટીકલ વિકલી, વોલ્યુમ. ૪૨, નં. ૮, મે ૫-૧૧ ૨૦૦૭, પીપી ૧૬૩૧-૭.
- રીયલ એન્ડ ઈમેજિન્ડ વીડોસ : જેન્ડર રિલેશન્સ ઈન કોલોનિયલ નોર્થ ઈન્ડિયા, દિલ્હી : પ્રાઈમસ, ૨૦૧૬.

લેખિકા દિલ્હીની જવાહરલાલ નહેરૂ યુનિવર્સિટીના સ્કૂલ ઓફ સોશયલ સાયન્સ ખાતે આધુનિક ભારતીય ઇતિહાસના એસોસિએટ પ્રોફેસર છે. તેઓ ભારતીય અને આઈરીશ મહિલાઓ અંગે પણ શિક્ષણ આપે છે. સુધારાવાદી, રાષ્ટ્રવાદી અને આધુનિકતાના સંદર્ભમાં ભારતીય મહિલાઓને લગતા વિષયોમાં તેઓ તજજ્ઞ છે.

ભારતમાં સ્કૂલ શિક્ષણનો જાતિગત સંદર્ભ : પ્રગતિ અને પડકારો

શાલેન્દર શર્મા અને
ડૉ. શશીરંજન ઝા

“એક પુરુષને શિક્ષિત કરશો તો એક વ્યક્તિ શિક્ષિત બનશે, પરંતુ એક મહિલાને શિક્ષિત કરશો તો આખો સમાજ શિક્ષિત બનશે.”

— મહાત્મા ગાંધી

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP)

૨૦૧૬માં સમાવેશ કરાયેલા મુદ્દાઓ એ બાબતનો સ્વીકાર થયો છે કે યુવા અને યુવતીઓ દરના પ્રમાણમાં રહેલો ઊંચો જાતિ તફાવત મુખ્ય પડકાર બની રહ્યો છે. ભારતમાં યુવા સાક્ષર દરમાં જાતિ તફાવતના ઊંચા સ્તર (૮.૨ ટકા)ની લાક્ષણિકતા જોવા મળે છે.

૨૦૧૧માં ૧૫-૨૪ વયજૂથના પુરુષોમાં ૮૦ ટકા અને યુવતીઓમાં ૮૧.૮ ટકાનો સાક્ષરતા દર છે. વધુમાં યુવતીઓમાં ૧૯.૫ ટકા) જોવા મળે છે. તે સ્પષ્ટ છે કે યુવતીઓ અને મહિલાઓમાં સાક્ષરતા સ્તર વધારવા માટે મોટા પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે.

વિકાસલક્ષી ચર્ચાઓમાં મહિલા સશક્તિકરણનો ખ્યાલે મહત્વપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિકાસલક્ષી ચર્ચાઓમાં મહિલા સશક્તિકરણનું મધ્યવર્તી સ્થાન સમાજમાં તકોની સમાનતાના માર્ગો સાથે નજીકથી જોડાયેલો છે. જોકે, વાસ્તવમાં મહિલા સશક્તિકરણનો લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરવાની બાબત વત્તે-ઓછે અંશે ખૂબ જ મુશ્કેલ બની રહી છે. હાંસિયામાં રહેલી મહિલાઓના પુરાવા વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમ છતાં મહિલાઓને હાંસિયામાંથી બહાર કાઢવા માટેની પ્રક્રિયા માટે નીતિ વિષયક દરમિયાનગીરી અને પગલાઓ ઉપરછલ્લાં પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. સામાજિક નિર્ણય લેવામાં મહિલાઓની ભાગીદારી નજરઅંદાજ કરવામાં વિકાસ પ્રક્રિયાની મૂળભૂત બેવડાંપણું પ્રતિબિંબિત થાય છે અને સમાજમાં ધર્મગ્રંથોની સાથે મહિલાઓને પણ બિબાઢાળ પરિસ્થિતિમાં રખાય છે. લાંબા સમયનો ઇતિહાસ આપણને તે હકીકતની યાદ અપાવે છે કે આ પ્રકારનું બેવડાંપણું હકીકતમાં તો મહિલાઓને તેમના અધિકારો અને તકોથી વંચિત રાખવાનું પ્રતિબિંબ છે.

સામાજિક ન્યાયના વ્યાપક સંદર્ભમાં જાતિ અને સિમાંતતા સમજવી જરૂરી છે. સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થા સિમાંતતાનો

પ્રકાર અને રૂપરેખા નિર્ધારિત કરે છે. જ્યારે સિમાંતતાની પ્રક્રિયા અને અસ્તિત્વ ચોક્કસપણે આર્થિક વ્યવસ્થાના મૂળભૂત માળખાંને પેલે પાર જાય છે. સિમાંતતાને તેના ખરા અર્થમાં ઓળખ, સ્વમાન અને બાકાત રાખવાની રૂપરેખા સાથે ચકાસવાની જરૂર છે. આ બાબત તકો સાથે સંકળાયેલી છે જે મહિલાઓના શિક્ષણના ઊંચા સ્તરની પ્રાપ્તિને સાકાર કરે છે. આખરે આ બાબત સામાન્ય અને ચોક્કસ સામાજિક રીતે વંચિત જૂથોમાંથી આવતી મહિલાઓને સામાજિક વિમુખતા તરફ દોરી જાય છે.

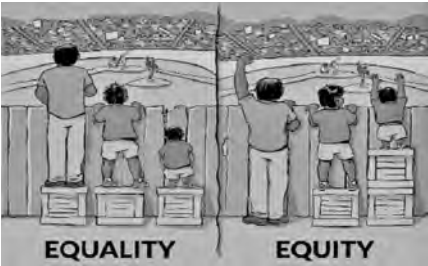
આરક્ષણ અને મહિલાઓ માટે વિશેષ સંસ્થાઓ ખોલવાની તરફેણમાં ઉઠેલા અવાજ દ્વારા શિક્ષણમાં મહિલાઓનો દરજ્જો ઊંચો લાવવા માટે આદર્શલક્ષી પગલાઓ જોવા મળે છે. જોકે ભાગ્યેજ કોઈ યથાર્થ પ્રયત્નો જોવા મળે છે જે માત્ર ભાગીદારી જ નહીં પરંતુ મહિલાઓની ઓળખ, સ્વમાન અને અવગણના સાથે ખરેખર સંકળાયેલા હોય. શિક્ષણમાં મહિલાઓની સિમાંતતા મહત્તમ નહીં તો પણ અસકારક રીતે જાળવવામાં આવી છે.

દેશની નીતિઓમાં પણ સ્ત્રી શિક્ષણની માન્યતા વધી રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે બારમી પંચવર્ષીય યોજનામાં સ્વીકારાયું હતું કે સ્ત્રી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન

આપવું તે ગંભીર મુદ્દો છે. માત્ર યુવાનો સાથે યુવતીઓની ગતિ જાળવવાની જ કલ્પના કરાઈ નથી પરંતુ ૧૯૮૬ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં નિર્ધારિત કરાયેલા દૃષ્ટિબિંદુથી પણ કન્યા શિક્ષણ પર નજર કરવા ભાર મુકાયો છે. આ નીતિ મુજબ શિક્ષણ દ્વારા મહિલાઓમાં પરિવર્તન લાવવું, આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરવો અને સમાજમાં તેમની પરિસ્થિતિ સુધારવી. જોકે ૧૨માં આયોજન સમયગાળા દરમિયાન કોઈ વિશેષ પ્રયાસ જોવા મળ્યાં નહોતા. નીતિગત દરમિયાનગીરીની રચના એવી રીતે કરવી જોઈએ કે શિક્ષણમાં જાતિ સમાનતાના સિદ્ધાંતને ગુણવત્તાનો મુદ્દો અને સમાનતાનો મુદ્દો એમ બન્ને દૃષ્ટિકોણથી ધ્યાન પર લેવામાં આવે. કદાચ, આ ક્ષેત્રે ‘કશુંક વધારે’ કરવાની જરૂર છે ત્યારબાદ જ જાતિ-સંવેદનશીલતા, શૈક્ષણિક અભ્યાસો, શિક્ષક તાલીમ અને મૂલ્યાંકન ગોઠવી શકાય.

નીતિગત મનોબળ

કન્યા શિક્ષણ

પરંપરાગત રીતે તમામ સમાજોમાં જ્યારે શૈક્ષણિક તકોની વાત આવે ત્યારે મહિલાઓ કરતાં પુરુષોને પ્રાધાન્ય અપાતું જોવા મળે છે. આજે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં અસમાનતા અને સાક્ષરતા દર વલણ પ્રતિબિંબિત કરે છે જેણે ભૂતકાળમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક નીતિઓ અને પ્રથાઓ દ્વારા આકાર લીધો છે. તેના પરિણામે લગભગ દરેક દેશ વત્તે-ઓછે અંશે જાતિ અસમાનતાનો સામનો કરે છે.

GDP અને શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિ વચ્ચે મજબૂત સહસંબંધ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દરેક દેશ તેમના માનવ સંશાધન સ્ત્રોતોનો શ્રેષ્ઠતમ સંભવ ઉપયોગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.^૩ શિક્ષણ અને જાતિ અંગે ચર્ચા કરતી વખતે ‘જાતિ નિષ્પક્ષતા’ અને ‘જાતિ સમાનતા’^૪ વચ્ચે તફાવત જાણવો ઉપયોગી રહેશે. જાતિ નિષ્પક્ષતાની ખાતરી કરવા માટે થોડો વધારે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ ૧૯૮૬ (૧૯૮૨માં સુધાર્યા પ્રમાણે)

ઐતિહાસિક રીતે સ્વતંત્રતાના સમયથી વિવિધ શૈક્ષણિક નીતિઓએ શિક્ષણમાં સમાનતા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ (NPE) ૧૯૮૬-૧૯૯૨ દ્વારા અસમાનતા દૂર કરવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકાયો હતો. શિક્ષણનો ઉપયોગ મહિલાઓના દરજ્જામાં મૂળભૂત સુધારો કરવા મુખ્ય રીત તરીકે થવો જોઈએ. તેમાં એવી કલ્પના કરાઈ હતી કે આ પોલિસી મહિલાઓની તરફેણમાં સારી રીતે ઘડાયેલી નીતિ દ્વારા ભૂતકાળથી એકત્રિત થયેલી અસમાનતાઓને નિર્મૂળ કરી દેશે. તે નવેસરથી રચાયેલા અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો, શિક્ષકોની તાલીમ અને અભિગમ તથા નિર્ણયલક્ષી અને વહીવટી બાબતોમાં તથા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સક્રીય ભાગીદારીથી નવા મૂલ્યોનો વિકાસને ઉત્તેજન આપશે. મહિલાઓમાં નિરક્ષરતા દૂર કરવા અને તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે માટે અડચણો દૂર કરવા પ્રાથમિકતા અપાશે. તેમના માટે ખાસ સહાયક સેવાઓ, સમય નિર્ધારિત લક્ષ્યાંકો અને અસરકારક નિરીક્ષણની જોગવાઈ કરાઈ હતી. રોજગાર અને વ્યવસાયલક્ષી

અભ્યાસક્રમોમાં પરંપરાગત જાતિ અસમાનતા નાબૂદ કરવા બિન-ભેદભાવની નીતિ ભારપૂર્વક હાથ ધરાશે. ઉપરાંત પ્રવર્તમાન અને ઊભરતી ટેકનોલોજીની સાથે સાથે બિન-પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં મહિલાઓની ભાગીદારીને ઉત્તેજન અપાશે.^૫ NPEના નીતિ નિર્દેશકો અનુસાર મૂળભૂત શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ BEP, OBB, DPEP, SSA અને RMSA જેવા કેટલાક રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો શરૂ કરાયા છે. મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો બાળકોના અધિકારનો કાયદો, ૨૦૦૯ (RTE કાયદો) દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે મહત્વપૂર્ણ સિમાસ્તંભ છે.

નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૧૬ અનુસાર પડકારો (NEP ૨૦૧૬ના ડ્રાફ્ટના કેટલાક મુદ્દાઓ)

NEP ૨૦૧૬માં સમાવેશ કરાયેલા મુદ્દાઓ એ બાબતનો સ્વીકાર થયો છે કે યુવા અને પુખ્ત સાક્ષર દરના પ્રમાણમાં રહેલો ઊંચો જાતિ તફાવત મુખ્ય પડકાર બની રહ્યો છે. ભારતમાં યુવા સાક્ષર દરમાં જાતિ તફાવતના ઊંચા સ્તર (૮.૨ ટકા)ની લાક્ષણિકતા જોવા મળે છે. ૨૦૧૧માં ૧૫-૨૪ વયજૂથના પુરુષોમાં ૯૦ ટકા અને યુવતીઓમાં ૮૧.૮ ટકાનો સાક્ષરતા દર છે. વધુમાં પુખ્ત સાક્ષરતાની બાબતમાં પણ ભારતમાં જાતિ તફાવતનું ઊંચું સ્તર (૧૯.૫ ટકા) જોવા મળે છે. તે સ્પષ્ટ છે કે યુવતીઓ અને મહિલાઓમાં સાક્ષરતા સ્તર વધારવા માટે મોટા પ્રયત્નો કરવા જરૂરી છે.^૬

શિક્ષણમાં કન્યાઓની ભાગીદારી વધારવા માટે કાર્યક્રમો

મહિલાઓ માટે શૈક્ષણિક તકો વિસ્તારવા માટેની પ્રક્રિયા ઝડપી બનાવવા માટે ભારત સરકારે અનેક કાર્યક્રમો શરૂ

કર્તા છે. તેમાં પ્રાથમિક સ્તરે યુવતીઓમાં શિક્ષણ માટેના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ મહિલા સામખ્ય (MS), કસ્તુરબા ગાંધી બાલિકા વિદ્યાલય (KGBV)નો સમાવેશ થાય છે. તાજેતરમાં ભારત સરકારે આ કાર્યક્રમમાં બે મુખ્ય કાર્યક્રમો સબલા અને બેટી બચાઓ બેટી પઢાઓ કાર્યક્રમનો સમાવેશ કર્યો છે.

SABLA ભારત સરકાર દ્વારા ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૧૧માં મહિલા અને બાળ કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા શરૂ કરાયેલો કેન્દ્રીય રીતે પ્રાયોજિત કાર્યક્રમ છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ દેશના તમામ રાજ્યો-કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં પસંદ કરાયેલા ૨૦૦ જિલ્લાઓને તમામ ICDS કાર્યક્રમ હેઠળ ૧૧થી ૧૮ વર્ષની વયજૂથની કિશોરીઓને આવરી લેવાશે. આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ કિશોરીઓને સ્વ-વિકાસ અને સશક્તિકરણ માટે સક્ષમ બનાવવાનો છે. કાર્યક્રમની સાથે સાથે કિશોરીઓમાં આરોગ્ય અને પોષણની સ્થિતિ સુધારવા, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, પોષણ, જાતીય આરોગ્ય, પરિવાર અને બાળ સંભાળ માટે જાગૃતિ પણ ફેલાવવામાં આવે છે. ઉપરાંત કાર્યક્રમ તેમના ઘરેલું કૌશલ્ય, જીવન જરૂરી અને વ્યાવસાયિક કૌશલ્યને સુધારવાનો હેતુ ધરાવે છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ સ્કૂલની બહાર રહેલી કિશોરીઓને ઔપચારિક અને બિન-ઔપચારિક શિક્ષણના પરિઘ હેઠળ પાછા લાવવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. કિશોરીઓને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, પોસ્ટ ઓફિસ, બેન્ક, પોલીસ સ્ટેશન અને અન્ય પ્રવર્તમાન સેવાઓ અંગે માર્ગદર્શન પૂરું પડાશે.

‘બેટી બચાઓ બેટી પઢાઓ’ યોજના મહિલાઓ માટે બનેલી કલ્યાણકારી સેવાઓ અંગે જાગૃતિ ફેલાવવા અને તેની

અસરકારકતા વધારવાનો હેતુ ધરાવે છે. આ યોજના રૂ. ૧૦૦ કરોડના પ્રારંભિક ભંડોળ સાથે શરૂ થઈ છે. ઘટી રહેલા બાળ લિંગ દર (CSR)ના મુદ્દાનો સામનો કરવા માટે ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪માં બેટી બચાઓ, બેટી પઢાઓ (BBBP) યોજના શરૂ કરાઈ હતી. રાષ્ટ્રીય જૂંબેશના ભાગરૂપે શરૂ થયેલી અને તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને આવરી લેતી આ યોજનામાં નીચો CSR ધરાવતા ૧૦૦ પસંદગીના જિલ્લાઓમાં બહુકેત્રીય કામગીરી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું. આ કાર્યક્રમ મહિલા અને બાળ કલ્યાણ મંત્રાલય, આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય અને માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલયના સંયુક્ત પ્રયત્નોથી શરૂ કરાયું હતું.

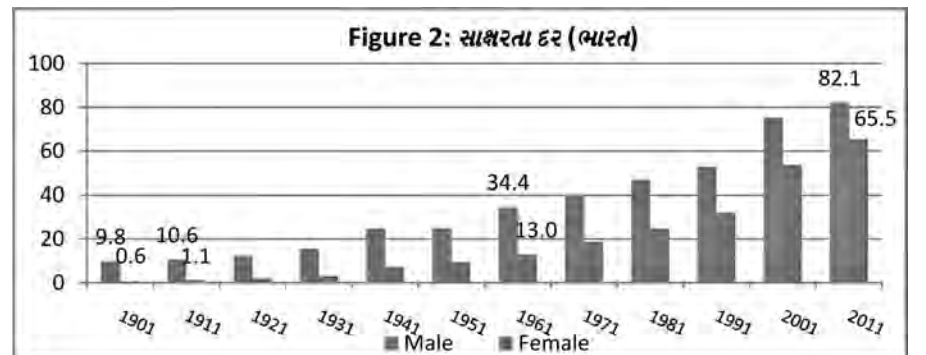
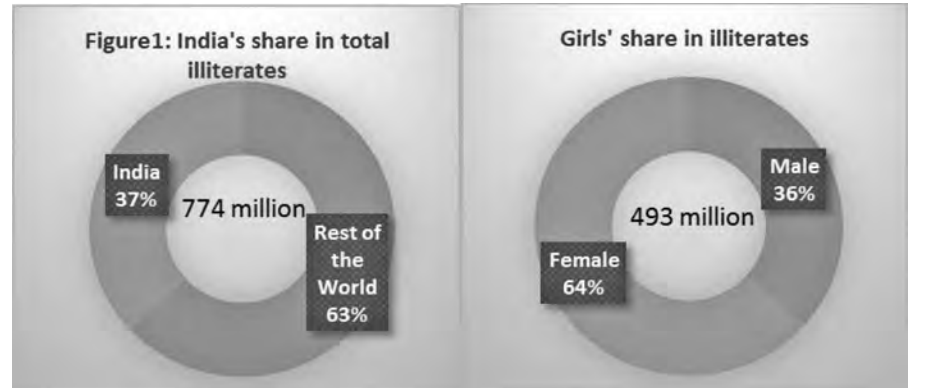
તાજેતરની ઉપલબ્ધી અને પડકારોનું વિશ્લેષણ

સાક્ષરતા દર

સમગ્ર વિશ્વના ૭૭૪ મિલિયન યુવા

નિરક્ષરોમાંથી ભારતમાં ત્રીજા ભાગના નિરક્ષરો (૨૮૭ મિલિયન^૧) વસવાટ કરે છે. વિશ્વમાં કુલ નિરક્ષરોમાં બે તૃતીયાંશ મહિલાઓ છે. એક અંદાજ મુજબ ૫૦ ટકા નિરક્ષરોએ ક્યારેય સ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવ્યો નથી, જ્યારે અન્ય ૫૦ ટકાએ સ્કૂલમાં મોડો પ્રવેશ મેળવ્યો છે અને વહેલી સ્કૂલ છોડી દીધી છે.

પુરુષો અને મહિલાઓ બંનેના સાક્ષરતા દરમાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો છે. ૧૯૧૧ અને ૨૦૧૧ (એક સદી) વચ્ચેની સરખામણી દર્શાવે છે કે પુરુષ સાક્ષરતા દર ૧૯૧૧માં ૧૦.૧થી વધીને ૨૦૧૧માં ૮૨.૧ (૭૧.૫ ટકાનો વધારો) સૂચવે છે, જ્યારે મહિલા સાક્ષરતા દર ૧૯૧૧માં ૧.૧ ટકાથી વધીને ૨૦૧૧માં ૬૫.૫ (૬૪.૪ ટકાનો વધારો) દર્શાવે છે. પુરુષો અને મહિલાઓ વચ્ચેના સાક્ષરતા દરમાં તફાવત ૧૯૧૧માં ૯.૦ ટકાથી વધીને ૨૦૧૧માં ૧૬.૬ ટકા સુધી પહોંચી ગયો છે.

સામાજિક કક્ષા મુજબ એકત્રિત કરાયેલા આંકડા અનુસાર મહિલા સાક્ષરતા દર ૫૬.૫ ટકા છે અને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિમાં તે દર ૪૯.૪ છે જે સમગ્ર પારિવારિક સાક્ષરતા દર (૬૫.૫ ટકા)થી ઓછો છે. ૨૦૧૧ની વસ્તીગણતરી અનુસાર કેરળ સમગ્ર દેશમાં સૌથી ઊંચો ૮૪ ટકા સાક્ષરતા દર (પુરુષો ૯૬.૧, મહિલાઓ ૮૨.૧) ધરાવતું હતું. ત્યારબાદ લક્ષદ્વીપ, મિઝોરમ, ગોવા અને ત્રિપુરાનો ક્રમ હતો. સાક્ષરતાદરના માપદંડમાં ટોપ ૧૦માં ૬ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો અને ૪ રાજ્યો (કેરળ, મિઝોરમ, ગોવા અને ત્રિપુરા)નો સમાવેશ થાય છે. મહિલા સાક્ષરતાની દૃષ્ટિએ પણ આ ચાર રાજ્યોનો ક્રમ સૌથી ઉપર છે. જ્યારે બીજી તરફ બિહાર સૌથી નીચો મહિલા સાક્ષરતા દર (૫૧.૫) ધરાવે છે. ત્યારબાદ રાજસ્થાન, ઝારખંડ અને જમ્મુ અને કાશ્મીરનો ક્રમ છે.

સૌથી ઓછો સાક્ષરતા દર ધરાવતા દસ રાજ્યોમાં અનુસૂચિત જાતિનું પ્રભુત્વ ધરાવતા (બિહાર, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ), અનુસૂચિત જનજાતિનું પ્રભુત્વ ધરાવતાં (મધ્યપ્રદેશ, ઓડિશા, છત્તિસગઢ, અરુણાચલ પ્રદેશ) અને મુસ્લિમ પ્રભુત્વ ધરાવતા રાજ્ય (જમ્મુ અને કાશ્મીર)નો સમાવેશ થાય છે. આથી, નીચા સાક્ષર દરની બાબતમાં રાજ્યોમાં કોઈ ખાસિયત જોવા મળતી નથી. કેટલાક સકારાત્મક ચિહ્નોમાં, પ્રથમ તે બાબત છે કે છેલ્લા એક દાયકા દરમિયાન રાજ્યો નોંધપાત્ર વિકાસ (મોટા ભાગે બે આંકડામાં) સાધ્યો છે.

બીજી બાબત એ કે છેલ્લા એક દાયકા દરમિયાન ભારતે સમાજમાં ૨૧૭ મિલિયન સાક્ષરોનો ઉમેરો કર્યો છે જેમાં ૧૧૦ મિલિયન સ્ત્રીઓ અને ૧૦૭

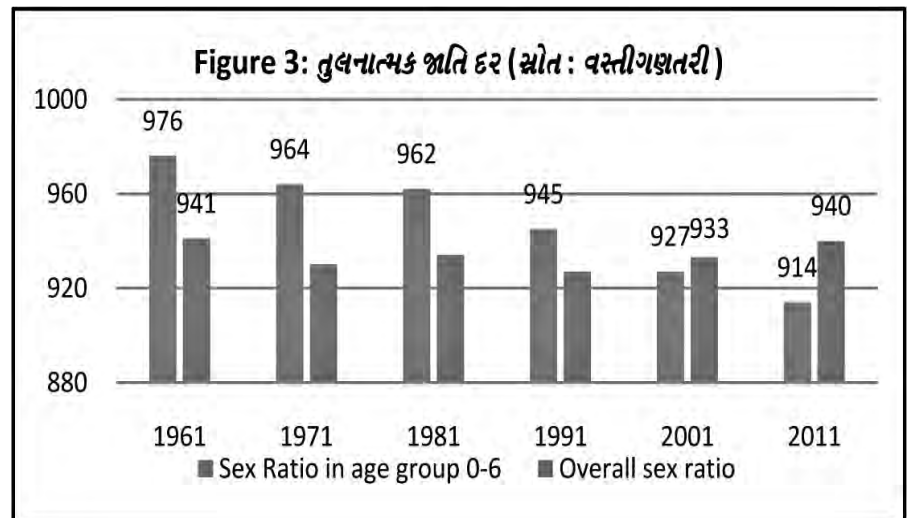
મિલિયન પુરુષોનો સમાવેશ થાય છે. જાતિ દર

સ્કૂલોમાં કિશોરીઓની સંખ્યા વધારે હોય તેની ખાતરી કરવા માટેનો એક મહત્વની બાબત વસ્તીમાં કિશોરીઓની ઉપલબ્ધતા છે. વીસમી સદીમાં સમગ્ર જાતિ દરમાં ભારત સાવ તળિયે સ્થાન ધરાવે છે. ભારતનો જાતિ દર ૧૯૦૧માં ૯૭૨થી ૧૯૫૧માં ૯૪૧ અને ૨૦૧૧માં ૯૪૦ થયો હતો. ૨૦૦૧ (૯૩૩)ના સ્તરેથી તેમાં સહેજ વધારો થયો છે. જોકે સૌથી ચિંતાજનક બાબત એ છે કે ૨૦૧૧માં ૦-૬ વયજૂથનો જાતિ દર અત્યાર સુધીનો સૌથી નીચે (૯૧૪) જોવા મળ્યો હતો.

તેનો અર્થ એ છે કે આગામી વર્ષોમાં શાળાઓમાં યુવકોની સરખામણીએ યુવતીઓની સંખ્યા ઓછી હશે. ૦-૬ વયજૂથના જાતિ દરમાં બે ઉત્તર-પૂર્વીય રાજ્યો (મિઝોરમ ૯૭૧ અને મેઘાલય ૯૭૦) સૌથી આગળ હતા. જ્યારે બીજી બાજુ દેશમાં સૌથી ઓછો જાતિ દર ધરાવતા 'પ્રગતિશિલ' રાજ્યો (હરિયાણા ૮૩૦ અને પંજાબ ૮૪૬) સૌથી ઓછો જાતિ દર ધરાવતા હતા.

સ્કૂલની બહાર રહેલી કિશોરીઓ

MHRD દ્વારા તાજેતરમાં હાથ ધરાયેલા અભ્યાસ અનુસાર કુલ વસ્તીના આશરે ૩ ટકા જેટલા ૬.૦૧ મિલિયન જેટલા બાળકો સ્કૂલની બહાર છે. આજ સર્વેમાં સ્કૂલની બહાર રહેલા બાળકોનો અંદાજ ૨૦૦૬માં ૭ ટકા અને ૨૦૦૯માં ૪.૨ ટકા છે. સ્કૂલની બહાર રહેલા બાળકોની જાતિવાર વહેંચણી સૂચવે છે કે કિશોરો (૨.૭૭ ટકા) કરતાં કિશોરીઓ (૩.૨૩ ટકા)નું પ્રમાણ તેમાં વધારે છે. સ્કૂલની બહાર રહેલી કિશોરીઓની સૌથી ઊંચી ટકાવારી રાજસ્થાન (૭.૫ ટકા), ઉત્તરાખંડ (૫.૨ ટકા) અને ઉત્તરપ્રદેશમાં (૪.૬ ટકા) નોંધાઈ હતી. બીજી બાજુ મિઝોરમ અને કેરળ જેવા રાજ્યોમાં સ્કૂલની બહાર રહેલા કિશોરો કરતાં કિશોરીઓની ટકાવારી ઓછી હતી. અહેવાલમાં પ્રાપ્ત થયેલી માહિતી અનુસાર કિશોરીઓમાં સ્કૂલની બહાર રહેવાનું મુખ્ય કારણ ઘરેલું કામમાં તેમની મદદની જરૂર અથવા તેમના નાના ભાઈ-બહેનોની સાર-સંભાળ જોવા મળ્યું હતું. સ્કૂલની બહાર રહેલી કિશોરીઓની ટકાવારી ગ્રામીણ (૩.૩૬ ટકા) અને શહેરી (૨.૮૬ ટકા) ક્ષેત્રોમાં જુદી-જુદી જોવા મળી હતી.

સ્કૂલોમાં યુવતીઓની ટકાવારી

વિવિધ પ્રકારના રાષ્ટ્રીય સ્તરના કાર્યક્રમોના પરિણામે તમામ સ્તરમાં કિશોરીઓની ટકાવારીમાં નોંધપાત્ર વધારો નોંધાયો છે. ખાસ કરીને સર્વ શિક્ષા અભિયાન (SSA) દરમિયાન ૨૦૦૫-૦૬માં ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કિશોરીઓની ટકાવારી ૪૫.૮ ટકાથી વધીને ૪૮.૨ ટકા જેટલી નોંધપાત્ર વધી છે.

UDISE ૨૦૧૪-૧૫ના આંકડા અનુસાર સરકારી અને ખાનગી સ્કૂલોમાં કિશોરીઓની નોંધણીની ટકાવારીમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. આ તફાવત તમામ સ્તરે (પ્રાથમિક, ઉચ્ચતર પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક) જોવા મળે છે. જોકે ઉચ્ચ સ્તરીય શિક્ષણ તરફ આગળ વધીએ તેમ આ તફાવતમાં ઘટાડો નોંધાય છે. અહીં એ બાબત નોંધપાત્ર છે કે છેલ્લા એક દાયકા દરમિયાન ઉચ્ચતર શૈક્ષણિક સ્તરે કિશોરીઓની ટકાવારીમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. ઉદાહરણ તરીકે વર્ગ ૮ના સ્તરે કિશોરીઓની ટકાવારી ૨૦૦૫-૦૬માં ૪૫ ટકાથી વધીને ૨૦૧૩-૧૪માં ૪૮ ટકા થઈ છે.

કિશોરીઓની ઊંચી ટકાવારી છેલ્લા દાયકા દરમિયાન શરૂ કરાયેલી કેટલીક શૈક્ષણિક યોજનાઓને આભારી હોઈ શકે છે. નીચે આ પ્રકારની યોજનાઓની ટૂંકી વિગતો આપેલી છે :

સ્કૂલમાં કિશોરીઓની ભાગીદારી વધારવા માટે હાથ ધરવામાં આવેલા જુદા-જુદા કાર્યક્રમો અને પગલાઓ લીધા હોવા છતાં પણ સ્કૂલ છોડી દેવાનો ઊંચો દર હજુ પણ મુખ્ય ચિંતાનું કારણ છે. MHRD ૨૦૧૪ના અહેવાલ મુજબ કુલ Out of School Children (OOSC)માંથી આશરે ૩૬.૫ ટકા પુરુષ

અને ૩૭.૫ ટકા સ્ત્રીઓએ અભ્યાસ છોડી દીધો છે. આ અહેવાલ મુજબ, કિશોરીઓ સ્કૂલમાંથી બહાર રહેવાના મુખ્ય પાંચ કારણો નીચે મુજબ છે :

૧. ગરીબી-આર્થિક કારણ (૨૩.૮ ટકા)
૨. બાળકને ભણવામાં રસ ન હોવો. (૧૭.૫ ટકા)
૩. બાળક ઘરની આવકમાં મદદ કરતો હોય. (૧૧.૬ ટકા)
૪. બાળક કોઈ અક્ષમતા અથવા નબળું આરોગ્ય ધરાવતો હોય (૧૦.૮ ટકા)
૫. ઘરેલું કામકાજ માટે મદદ માટે જરૂર હોય. (૮.૭ ટકા)

UDISE ૨૦૧૪-૧૫ અહેવાલનો ઉપયોગ કરીને ગણવામાં આવેલો સરેરાશ વાર્ષિક ડ્રોપઆઉટ દર સુચવે છે કે તમામ સ્તરે ડ્રોપઆઉટ દરમાં કિશોરી અને કિશોરીઓમાં કોઈ ખાસ તફાવત રહેલો નથી. જોકે સમગ્રપણે ડ્રોપઆઉટ દર ઉચ્ચ પ્રાથમિક સ્તરે (યુવકો ૩.૧ ટકા, યુવતીઓ ૪.૫ ટકા) વધારે ઊંચો જોવા મળે છે. સંભવતઃ આ તે સ્તર છે કે જ્યાં વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. આ તે તબક્કો છે જ્યારે સ્કૂલનું અંતર વધે છે^{૧૦}, કિશોરી શારીરિક ફેરફારોમાંથી પસાર થાય છે અને સ્કૂલ માટે સુવિધા માટે સામાજિક પ્રાપ્યતાની પણ ખાતરી કરવી જરૂરી છે.

સરકારે ખાતરી કરવાની જરૂર છે કે સ્કૂલમાં લઘુત્તમ મૂળભૂત માળખું ઉપલબ્ધ બને જેથી મૂળભૂત માળખાકીય સુવિધાઓના અભાવે કિશોરીઓમાં (અને કિશોરીઓમાં પણ) જોવા મળતા સ્કૂલ છોડવાના દરમાં ઘટાડો કરી શકાય. આ સંદર્ભમાં RTE એક્ટમાં તમામ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉપલબ્ધ કરવા માટે જરૂરી લઘુત્તમ માળખાની યાદી આપવામાં આવી છે. તેમાં પીવાનું પાણી, કિશોરી અને

કિશોરીઓ માટે અલગ શૌચાલય, નોંધણી અનુસાર વર્ગખંડો અને શિક્ષકો, રમતનું મેદાન, લાયબ્રેરી, રેમ્પ વગેરે જેવી મૂળભૂત સુવિધાઓનો સમાવેશ થાય છે. અન્ય બાબતોમાં ડ્રોપઆઉટ દર ઓછામાં ઓછો કરવા માટે કિશોરીઓ માટે અલગ શૌચાલય અત્યંત મહત્વની ભૂમિકા અદા કરે છે. કિશોરીઓના શિક્ષણ માટે સ્કૂલમાં મહિલા શિક્ષકોની ઉપલબ્ધતા પણ અગત્યનું પરીબળ છે. તાજેતરની માહિતી અનુસાર સમગ્ર સ્કૂલ વ્યવસ્થામાં આશરે ૪૬.૭ ટકા મહિલા શિક્ષકો ઉપલબ્ધ છે. વર્ષો દરમિયાન પ્રાથમિક સ્તરે મહિલા શિક્ષકો ધરાવતી સ્કૂલોની ટકાવારીમાં એક ધારો વધારો જોવા મળ્યો છે.

આ જૂથ માટે NAR દર્શાવીને સંપત્તિ અને અન્ય ચાવીરૂપ અસમાનતાઓની આંતરપ્રક્રિયા અંગે કેટલીક માહિતી પૂરી પાડે છે. આકૃતિ-૮ દર્શાવે છે કે ‘અન્ય’ જ્ઞાતિ જૂથ જે પરંપરાગત રીતે પછાત નથી તે બાકીની શ્રેણીઓ કરતાં સારી સ્થિતિમાં છે, જ્યારે આકૃતિ-૯ દર્શાવે છે કે શહેરી બાળકો ગ્રામીણ બાળકો કરતાં સારી સ્થિતિમાં છે. બંને આકૃતિઓ સૂચવે છે કે મોટાભાગના કિસ્સામાં કિશોરીઓની સંખ્યા કિશોરી કરતાં ખરાબ છે. જોકે સામાજિક જૂથ અથવા રહેઠાણના વિસ્તારને ધ્યાન પર ન લેવામાં આવે તો પણ ગરીબીની સ્થિતિ સૌથી મોટો તફાવત દર્શાવે છે. ગરીબ સમુદાય હંમેશા નોંધપાત્ર રીતે ધનીક સમુદાય કરતાં ખરાબ પરિસ્થિતિમાં જોવા મળે છે. આકૃતિ-૧માં આ બાબત વધુ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. તેમાં જોવા મળે છે તે મુજબ ધનવાન અનુસુચિત જાતિની કિશોરી ‘અન્ય’ (વધુ પછાત) જ્ઞાતિ સમુદાયોમાંથી આવતી ગરીબ કિશોરીઓ કરતાં ૨૦ ટકા ઊંચો કુલ હાજરી ગુણોત્તર ધરાવે છે.

સ્કૂલ પૂર્ણ કરવામાં અસમાનતા

સંપતિ જૂથ	પ્રાથમિક ૨૦૦૭			પ્રાથમિક ૨૦૧૪			ઉચ્ચ. પ્રાથમિક ૨૦૦૭			ઉચ્ચ. પ્રાથમિક ૨૦૧૪		
	પુ	મ	તફાવત (પુરુષ- મહિલા)	પુ	મ	તફાવત (પુરુષ- મહિલા)	પુ	મ	તફાવત (પુરુષ- મહિલા)	પુ	મ	તફાવત (પુરુષ- મહિલા)
ઊ.૧	૭૨	૫૪	૧૮	૭૭	૬૭	૧૦	૪૬	૨૭	૧૯	૭૭	૬૫	૧૨
ઊ.૨	૭૭	૬૪	૧૩	૮૫	૭૯	૬	૫૪	૩૯	૧૫	૮૬	૭૮	૮
ઊ.૩	૮૧	૭૧	૧૧	૮૮	૮૩	૫	૬૦	૪૮	૧૨	૮૯	૮૩	૬
ઊ.૪	૮૫	૭૮	૭	૯૦	૮૭	૩	૬૮	૫૮	૧૦	૯૨	૮૮	૪
ઊ.૫	૯૨	૮૭	૫	૯૫	૯૪	૧	૮૧	૭૬	૫	૯૬	૯૪	૨
Overall	૮૩	૭૩	૧૦	૮૭	૮૨	૫	૬૪	૫૩	૧૧	૮૮	૮૨	૬
તફાવત (Q5-Q1)	૨૦	૩૩		૧૮	૨૭		૩૫	૪૯		૧૯	૨૯	

સ્ત્રોત : ગણતરી NSS ૬૪માં (૨૦૦૭) અને ૭૧માં (૨૦૧૪)ના એકમ સ્તરની માહિતી ઉપર આધારિત

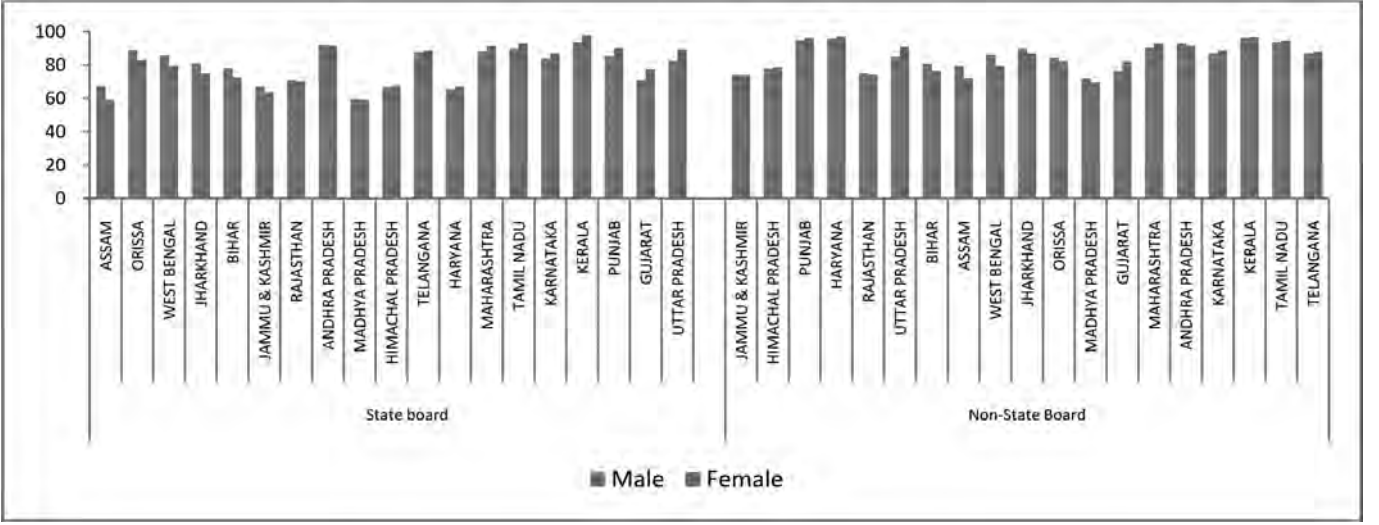
ઉપરોક્ત કોષ્ટક ૨૦૦૭ અને ૨૦૧૪માં વસ્તીમાં ૧૨-૨૫ વયે પ્રાથમિક સ્કૂલ પૂર્ણ કર્યાનો દર જાતિ અને સંપતિ જૂથના આધારે દર્શાવે છે. પ્રાથમિક અને ઉચ્ચતર પ્રાથમિક સ્તરે પૂર્ણતા દરમાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળી રહ્યો છે. કિશોરીઓ માટે પ્રગતિ ખૂબ સારી છે. પ્રાથમિક સ્કૂલ પૂર્ણ કરવાની બાબતમાં ૨૦૦૭ અને ૨૦૧૪ની વચ્ચે કુલ જાતિ અસમાનતા ૧૦ ટકાથી ઘટીને ૫ ટકા થઈ છે. તમામ સંપતિ જૂથમાં આ ઘટાડો જોવા મળે છે. જોકે પ્રાથમિક સ્તરે સ્કૂલ પૂર્ણ કરવામાં સંપતિ તફાવત (Q5-Q1) થોડોક નોંધપાત્ર જોવા મળે છે. જ્યારે ગરીબ અને ધનીક સમુદાયની વચ્ચે સરખામણી કરવામાં આવે ત્યારે સ્કૂલ પૂર્ણ કરવામાં તફાવત પુરુષોની સરખામણીએ મહિલાઓમાં ખાસ્સો વધારે છે. સંપતિ જૂથોની વચ્ચે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરવાનો તફાવત પુરુષો માટે ૧૮ પોઈન્ટ નોંધાયો હતો, જ્યારે ૨૦૧૪માં

તે મહિલાઓ માટે ૨૭ પોઈન્ટ હતો. અસમાનતા માત્ર પ્રાથમિક અને ઉચ્ચતર પ્રાથમિક સ્કૂલ પૂર્ણતાના દર સુધી મર્યાદિત નથી તે માધ્યમિક સ્તરે પણ વિસ્તરે છે. તે ગ્રેડ ૧૦ પાસ કરેલા આંતર રાજ્ય જાતિ આધારિત તફાવતમાં નોંધપાત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આસામ રાજ્ય બોર્ડમાંથી નોંધાયેલા ગ્રેડ ૧૦ પાસ ટકાવારીમાં સૌથી ઊંચો જાતિ તફાવત ધરાવે છે. આ પરિણામ તે કારણોસર મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે રાજ્યોમાં કિશોરીઓ ઓછા પાસ થવાની ટકાવારી ધરાવે છે. આ બાબત તેઓ અવિકસિત હોવાની નિશાની દર્શાવે છે. શૈક્ષણિક ઉપલબ્ધિના સંદર્ભમાં પ્રોત્સાહક પુરાવા છે. NCERT દ્વારા હાથ ધરાયેલા ધોરણ ૧૦ના વિદ્યાર્થીઓના તાજેતરના નેશનલ એચિવમેન્ટ સર્વે અનુસાર કિશોરીઓની શીખવાની ઉપલબ્ધિ કિશોરી કરતાં નિમ્ન દરજ્જાની નથી.

અંગ્રેજી ભાષામાં કિશોરીના ૨૪૮ની સરખામણીમાં કિશોરીઓએ પ્રાપ્ત કરેલો કુલ અંક ૨૫૨, મોર્ડન ઇન્ડિયન લેંગ્વેજમાં કિશોરીના ૨૪૬ની સરખામણીમાં કિશોરીઓનો ૨૫૪ હતો. જોકે ગણિત, વિજ્ઞાન અને સામાજિક વિજ્ઞાનમાં કિશોરી અને કિશોરીઓનો આંક બરાબર સમાન (દરેકના ૨૫૦) હતા.

ઉપસંહાર અને ભલામણો

આ સંશોધન પેપર ભારતમાં શૈક્ષણિક ભાગીદારીની બાબત રજૂ કરી છે. તેમાં સવાલોના જવાબ અપાયા છે, ભારતમાં સાક્ષરતા દરની પેટર્ન શું છે અને ભારતમાં સ્કૂલ શિક્ષણમાં ભાગીદારી કેવી છે અને તેમાં કેવા ફેરફારો આવી રહ્યાં છે તે બાબત ધ્યાન પર લેવાઈ છે. આ સંશોધન પેપરના વિશ્લેષણમાં શિક્ષણમાં જાતિના સંદર્ભને રજૂ કરતાં ચાવીરૂપ મુદ્દાઓ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે. અગાઉના વિભાગમાં કરેલી ચર્ચા મુજબ ભારતે છેલ્લા બે દાયકાઓ દરમિયાન મૂળભૂત

સ્ત્રોત: ગણતરી UDISE ની ૨૦૧૪-૧૫ની માહિતી ઉપર આધારિત.

શૈક્ષણિક સૂચકાંકોમાં સુધારો કરવા બાબતે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરેલી છે. વસ્તીની સરેરાશ શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિ વધી રહી છે અને નોંધણી માટેની માંગ ધીમે ધીમે પ્રાથમિકથી માધ્યમિક સ્તર તરફ આગળ વધી રહી છે. જોકે જો સમાન શૈક્ષણિક તકનો લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરવો હોય તો હજુ પણ કેટલાક નોંધપાત્ર પડકારો રહેલા છે. તે નોંધવા મહત્વના છે, લગભગ પ્રાથમિક સ્તરે વૈશ્વિક કુલ નોંધણી દરમાં નીચેની મુજબ મહત્વની હકીકતો છૂપાયેલી હોય છે :

૧. નોંધણી દર વધી રહ્યો હોવા છતાં પણ કિશોરીઓને તેમની ઉંમરમાં આવવો જોઈએ તેના કરતાં ખૂબ જ નીચેના વર્ગમાં પ્રવેશ અપાઈ રહ્યો છે.
૨. જેઓ આખરે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરે છે તેઓ વધારે સમય પસાર કરે છે.
૩. પ્રાથમિક સ્તરે ઉંમરથી નાની અને ઉંમર કરતાં વધારે મોટી સંખ્યામાં કિશોરીઓની હાજરી (સ્કૂલમાં મોડો-

વહેલો પ્રવેશ અને પુનરાવર્તન) શૈક્ષણિક પડકારો સર્જે છે.

૪. સ્કૂલમાં પ્રવેશ માટે નોંધણીના દરમાં વધારો થયો હોવા છતાં સ્કૂલ શિક્ષણ પૂર્ણ કરવામાં અસમાનતા હજુ પણ ચિંતાનું કારણ છે. ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું આ લક્ષણ માધ્યમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશ કરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓની પ્રોફાઈલ નિર્ધારિત કરે છે.

આ સંશોધન પેપરમાં રજૂ કરવામાં આવેલા પરિણામો દર્શાવે છે કે કુલ હાજરી દરના સંદર્ભમાં માપવામાં આવેલ ભાગીદારીના દરમાં અસમાનતા હજુ પણ થોડી ઊંચી જોવા મળે છે. કિશોરીઓનો કુલ હાજરી દર કિશોરોની સરખામણીમાં નોંધપાત્ર રીતે નીચો જોવા મળે છે. સમાજના સામાજિક રીતે પછાત વર્ગોના સંદર્ભમાં આ વલણ વધારે ચિંતાજનક જોવા મળે છે. જ્ઞાતિ અને આર્થિક દરજ્જાની પારસ્પારિક ક્રિયા કાયમી અસમાનતામાં પરિણમી છે. ભાગીદારીમાં રહેલી અસમાનતા માત્ર

પુરુષો અને મહિલાઓ વચ્ચે રહેલા તફાવતને ઓળખવા માટે જ જોવાની જરૂર નથી પરંતુ અન્ય જ્ઞાતિ જૂથોમાંથી આવતી કિશોરીઓની ભાગીદારીની સરખામણી સામાજિક રીતે પછાત વર્ગોમાંથી આવતી કિશોરીઓની સાથે પણ કરવાની જરૂર છે.

વધુમાં સ્થાનના સંદર્ભમાં અસમાનતાનું પ્રમાણ સતત ધ્યાન પર આવે છે. એક નિરીક્ષણ અનુસાર શહેરી વિસ્તારમાં રહેલી કિશોરીઓની સ્થિતિ ગ્રામીણ કિશોરીઓ કરતાં સારી છે. સમગ્ર રીતે જોતાં તમામ જ્ઞાતિઓમાં કિશોરીઓની સ્થિતિ કિશોરો કરતાં ખરાબ જોવા મળે છે. વધુમાં જોવા મળ્યું છે કે ધનીક અનુસુચિત જાતિની કિશોરીઓ ‘અન્ય’ (વધારે પછાત) જ્ઞાતિઓમાંથી આવતી ગરીબ કિશોરીઓ કરતાં ૨૦ ટકા જેટલો વધારે કુલ હાજરી દર ધરાવે છે.

છેલ્લા વર્ષો દરમિયાન જુદા-જુદા સ્તરોમાં શિક્ષણ પૂર્ણ કરવાના પ્રમાણમાં પણ અસમાનતા જોવા મળી છે. સ્કૂલ શિક્ષણ પૂર્ણ કરવામાં આર્થિક અસમાનતા

વધારે ચિંતાનું કારણ છે. કિશોરીઓને તેમની કામગીરી અને વહેલા લગ્નના કારણે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની તકો છિનવાઈ જવી તે બાબત ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે. સ્કૂલોમાં કિશોરીઓનો સમાવેશ ન થવો અને તેમના માટે સ્કૂલ સલામત સ્થળ ન હોવાની હકીકત સમસ્યાને અત્યંત ગંભીર બનાવે છે. KGBV અને NPEGL જેવી યોજનાઓ સફળ રહી હોવા છતાં તેની પહોંચ સીમિત સંખ્યા સુધી મર્યાદિત છે. સ્કૂલમાં પ્રવેશ નોંધાવ્યા બાદ કિશોરીઓને સ્કૂલની વ્યવસ્થામાં જાળવી રાખવા માટે આ પડકારોનો વધારે અસરકારકતાથી સામનો કરવા માટે વ્યાપક શિક્ષણ પૂરું પાડતી વ્યવસ્થાએ તેનો સામનો કરવાની જરૂર છે.^{૧૧}

મહિલા સશક્તિકરણમાં શિક્ષણની ભૂમિકા વધારવાની બાબત તકોની સમાનતાનો વ્યાપ વધારવા માટે કરાતાં મજબૂત પ્રયત્નો થકી જ હાંસલ કરી શકાય છે. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોએ સમાનતા વધારવા અને સમાજમાં મહિલાઓનો દરજ્જો ઊંચો કરવા માટે મહિલા કેન્દ્રિત કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા છે. એક રસપ્રદ કાર્યક્રમ ઓડિશાનો કિશોરી પ્રોત્સાહન કાર્યક્રમ (૨૦૧૩-૨૦૧૬)૧૨ છે. આ કાર્યક્રમના અમલીકરણના માત્ર ૨ વર્ષના સમયગાળામાં જ માધ્યમિક સ્તરે કિશોરીઓની હાજરીનો દર ૭૫ ટકાથી વધીને ૮૪ ટકા થઈ ગયો હતો. આ કાર્યક્રમનું મુખ્ય ધ્યાન હાજરી અને શૈક્ષણિક પરિણામ સુધારવા ઉપર કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત વિશ્લેષણનો મુખ્ય નિષ્કર્ષ એ છે કે ધનીક વર્ગો વિસ્તરણનો સૌથી પહેલો ફાયદો ઉઠાવે છે. આથી જાતિ અસમાનતામાં ઘટાડો

કરવા માટે મુખ્યત્વે ગરીબોને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવેલી નીતિઓ ખૂબ જ જરૂરી સાધન છે.

૩ વર્લ્ડ એટલાસ ઓફ જેન્ડર ઇક્વાલિટી ઇન એજ્યુકેશન, ૨૦૧૨, યુનેસ્કો

૪ ફોટો કેડિટ : <http://inkerackioninskikuke.org/illuskraking-equaliky-vs-equiky/>

૫ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૧૯૮૬ (૧૯૮૨માં સુધાર્યા મુજબ)

૬ NEP ૨૦૧૬, MHRDના ડ્રાફ્ટમાંથી કેટલાક મુદ્દાઓ

૭ સ્ત્રોત : પુખ્ત અને યુવા સાક્ષરતા, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને વૈશ્વિક વલણ, ૧૯૮૫-૨૦૦૫

૮ ભારતમાં ૬-૧૩ વર્ષમાં સ્કૂલની બહાર રહેલા બાળકોનો નેશનલ સેમ્પલ સરવેનો અંદાજ

૯ સ્ત્રોત : ફલેશ સ્ટેટેસ્ટિક, ૨૦૧૪-૧૫

૧૦ મોટાભાગના રાજ્યોએ RTE કાયદા

અંતર્ગત પ્રાથમિક માટે કિ.મી. અને ઉચ્ચતર પ્રાથમિક માટે ૩ કિ.મી.નો નજીકતાનો નિયમ નિર્ધારિત કર્યો છે. જાતિ, સ્થાન અને સંપતિ જૂથ આધારિત કુલ હાજરી ગુણોત્તર-માધ્યમિક

૧૧ શેલેન્દર શર્મા, કોસિંગ બેરિયર્સ એક્સેસ ટુ એજ્યુકેશન (ચેલેન્જ), યોજના, જાન્યુઆરી, ૨૦૧૬

૧૨ IPE ગ્લોબલ લિમિટેડ દ્વારા અમલી કરાયેલું.

લેખકશ્રી શાલેન્દર શર્મા હાલમાં આઈ.પી.ઈ. ગ્લોબલ ખાતેના શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસના ઉપાધ્યક્ષ પદે છે. યુનિસેફ, યુનેસ્કો, વિશ્વ બેંક વગેરે જેવી અગ્રણી સંસ્થાઓ સાથે કામ કરવાનો તેઓ ઘનિષ્ઠ અનુભવ ધરાવે છે.

શ્રી શશીરંજન ઝા આઈ.પી.ઈ. ગ્લોબલ ખાતે શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસના મેનેજર છે. તેઓએ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં પેપર્સ રજૂ કર્યાં છે.

સ્પર્ધાત્મક
પરીક્ષાની તૈયારી
કરો
છો ? તો
'યોજના'
જરૂર વાંચો.

યોજના
વાંચો
યોજના
વંચાવો
યોજના
વસાવો

મહિલાઓનું સશક્તિકરણ : એક મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યાંકન

ડૉ. સુભાષ શર્મા

મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટેની નીતિનો ઉદ્દેશ ઉત્તમ આયોજન, નીતિ ઘડવા અને સંસાધનોની પર્યાપ્ત ફાળવણી તથા જાતિ સંબંધિત માહિતી એકત્ર કરવા જાતિ વિકાસ સૂચકાંકો (જીડીઆઈ) વિકસાવવાનો છે. રાષ્ટ્રીય પરિષદ (અધ્યક્ષ પ્રધાનમંત્રી) અને પ્રાદેશિક પરિષદ (અધ્યક્ષ મુખ્યમંત્રી)ની રચના કરવામાં આવી હતી, જેમાં સંબંધિત વિભાગો કે મંત્રાલયો, રાષ્ટ્રીય કે પ્રાદેશિક મહિલા પંચો, સામાજિક કલ્યાણ બોર્ડ, બિનસરકારી સંસ્થાઓ, મહિલા સંગઠનો, ટ્રેડ યુનિયન, કોર્પોરેટ ક્ષેત્ર, નાણાકીય સંસ્થાઓ, એકેડેમિક્સ, નિષ્ણાતો વગેરે સામેલ હતા. મહિલાઓની ઘટક યોજના તમામ મંત્રાલયો કે વિભાગોમાંથી મહિલાઓના લાભ કે ફંડનો ૩૦ ટકા પ્રવાહ સુનિશ્ચિત કરે છે. તેની કામગીરીની સમીક્ષા કરવા મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલયને નોડલ મંત્રાલય બનાવવામાં આવ્યું છે.

ફં સની ૧૭૮૯ની ક્રાંતિ સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાની ક્રાંતિ ગણાય છે, પણ આ ક્રાંતિએ મહિલાઓ અને ગુલામોને સ્વતંત્ર કર્યા નહોતા, કારણ કે ફંસની ક્રાંતિનું જાહેરનામું ‘પુરુષ અને નાગરિકના અધિકારો’ પર કેન્દ્રિત હતું. જ્યારે નાગરિકની વ્યાખ્યામાં મહિલાઓ અને ગુલામોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નહોતો તથા મહિલાઓ પુરુષ નથી. જો આપણે પુરુષ-મહિલા વચ્ચેના ફરકને શારીરિક, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, રાજકીય અને સ્થાનિક પાસાંઓમાં જોઈએ, તો આપણને બંને વચ્ચેની સ્થિતિમાં સ્પષ્ટ ભેદભાવ, તફાવત અને અંતર જોવા મળે છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ ભારતીય સમાજના સંદર્ભમાં.

ભારતમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીની સ્થિતિની તુલના કરીએ તો તમને રોજિંદા જીવનમાં સ્પષ્ટ અસમાનતા દેખાશે, કારણ કે તમામ પ્રકારના નિર્ણયોમાં પુરુષોનું પ્રભુત્વ છે. ઉદાહરણ તરીકે શાળામાં શિક્ષણ મેળવવામાં ભરતી થતાં છોકરા-છોકરાઓના આંકડાની તુલના કરીએ. આપણે ત્યાં છથી નવ વર્ષના વયજૂથમાં છોકરાઓની સરખામણીમાં છોકરીઓની ભરતી ૯૫.૪ ટકા, ૧૦થી ૧૪ વર્ષના વય જૂથમાં ૮૩.૭ ટકા અને ૧૫થી ૧૭ વર્ષના વયજૂથમાં ૮૩.૮ ટકા

છે. કન્યા કેળવણીમાં ટોચના પાંચ રાજ્યો કેરળ, મહારાષ્ટ્ર, તમિલનાડુ, તેલંગાણા અને જમ્મુ-કાશ્મીર છે, જ્યારે તળિયાના પાંચ રાજ્યો રાજસ્થાન, ગુજરાત, ઓડિશા, મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશ છે. વર્ષ ૧૯૪૮માં સમાન વેતન ધારો બનાવવામાં આવ્યો છે, જે મુજબ એક જ પ્રકારના કામ માટે પુરુષ જેટલું જ વેતન મહિલાઓને આપવાનું અને મહિલાઓ સાથે જ્ઞાતિ, જાતિ, ધર્મ કે વંશના ભેદભાવ ન રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે, છતાં પુરુષોની સરખામણીમાં ૨૦થી ૫૦ ટકા ઓછું વેતન મહિલાઓને આપવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ભેદભાવ ગ્રામીણ અને શહેરી એમ બંને પ્રકારના વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. ચોક્કસ, ગ્રામીણ વિસ્તારોની સરખામણીમાં શહેરી વિસ્તારોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એમ બંનેને વધારે વેતન મળે છે. ઉપરાંત શિક્ષણનું સ્તર વધવાથી પુરુષો અને મહિલાઓ બંનેને વધારે પગાર મળે છે તથા બંને વચ્ચેના પગારમાં ફરક ઓછો છે. આ ત્રણ પ્રકારના આંતરસંબંધો ધરાવતી પ્રક્રિયાઓ છે : (૧) ગરીબ વર્ગમાં મહિલાઓનું અસમાન પ્રમાણ, (૨) રોજગારીઓની અસ્થિરતા, અનૌપચારિકતા અને કરારબદ્ધતા, અને (૩) મહિલાઓનું જાતિય શોષણ - મહિલાઓ, છોકરીઓ, કોલ ગર્લ્સ અને

ગણિકાઓની હેરફેરમાં અનેક ગણો વધારો થયો છે.

ભારતમાં મહિલાઓના સ્વાસ્થ્યની સ્થિતિ હજુ પણ સંતોષકારક નથી. વર્ષ ૨૦૦૦માં માતૃત્વ મૃત્યુ દર લાખ દીઠ ૩૦૧ હતો, જે તબીબી સુવિધાઓમાં સુધારો થવાથી ઘટીને ૨૦૧૩માં લાખ દીઠ ૧૬૭ થયો હતો. જોકે પ્રસૂતિમાં જટિલતાઓ ઊભી થવાથી હજારો મહિલાઓ હજુ પણ આ કારણોસર મૃત્યુ પામે છે : હેમરેજ ૩૦ ટકા, એનિમિયા ૧૮ ટકા, સેપ્સિસ ૧૬ ટકા, પ્રસૂતિમાં અવરોધ - ૧૦ ટકા, ટોકસેમિયા - ૮ ટકા, અન્ય - ૧૭ ટકા. આ માટે ગરીબી, બેરોજગારી, જાગૃતિનો અભાવ અને તબીબી સુવિધાની ઊણપ (ઓછી હોસ્પિટલો, પથારીઓ, નર્સો, દવાઓ વગેરે). જોકે ૨૦૦૬થી ૨૦૧૧ દરમિયાન રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય અભિયાનના કારણે દવાખાનાઓમાં પ્રસૂતિઓનું પ્રમાણ ૪૨ ટકાથી વધીને ૮૪ ટકા થયું હતું.

પછી સૌથી ગંભીર સમસ્યા ભારતમાં મહિલાઓ સાથે વધતો અપરાધ દર છે, ખાસ કરીને બળાત્કાર, અપહરણ, જાતિય શોષણ, છેડતી, દહેજમાં મૃત્યુ વગેરે. વર્ષ ૨૦૧૩માં મહિલાઓ સામે અપરાધના ૩.૦૮૫ લાખ કેસ નોંધાયા હતા, પણ દોષિતોને સજા થવાનો દર અસંતોષકારક છે. કુલ અપરાધોની સામે દોષિતોને સજા થવાનો દર વર્ષ ૨૦૧૩માં ૨૨ ટકા, ૨૦૧૨માં ૨૧ ટકા અને ૨૦૧૧માં ૨૭ ટકા હતો (૨૦૧૧માં ૫૦૦ ફાસ્ટ ટ્રેક કોર્ટ હતી, જ્યારે ૨૦૧૩-૧૪માં આવી કોર્ટની સંખ્યા ૨૧૨ હતી). ભારતમાં ૨૦૦૧-૨૦૧૩ દરમિયાન બળાત્કારના ૨.૬૩ લાખ કેસ નોંધાયા હતા અને ભારતમાં દર ૨૦ મિનિટે એક બળાત્કાર થાય છે. કમનસીબે ભારતમાં ૬૫ ટકા બળાત્કાર મહિલાઓ રાત્રે કુદરતી હાજતે જાય છે ત્યારે થયા હતા

(હજુ પણ ૫૦ ટકા વસતિ જાહેરમાં મળત્યાગ કરે છે). ઉપરાંત આ પ્રકારના ઘણાં અપરાધો જાગૃતિના અભાવે, અપરાધીઓના ડરથી, સ્થાનિક પોલીસના અસહકારથી, સમુદાયમાં આબરૂ જવાની બીકે પોલીસ સ્ટેશનમાં નોંધાતા પણ નથી. વળી સામૂહિક બળાત્કારના કેસોમાં પણ વધારો થઈ રહ્યો છે અને તેમાં ઘણી વખત મહિલા પીડિતાની હત્યા કરવામાં આવી છે - નવી દિલ્હીમાં ૧૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૨ના રોજ નિર્ભયાના ગેંગ રેપ અને તેની હત્યાના વિરોધમાં સામૂહિક વિરોધ થયો હતો અને એક કિશોર અપરાધીને બાદ કરતાં આરોપીઓને મૃત્યુદંડની સજા કરવામાં આવી હતી, પણ તેમની અપીલ હજુ સુપ્રીમ કોર્ટમાં વિલંબિત છે.

મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે રાષ્ટ્રીય નીતિ (૨૦૦૧) :

આ નીતિનો ઉદ્દેશ ઉત્તમ આયોજન, નીતિ ઘડવા અને સંસાધનોની પર્યાપ્ત ફાળવણી તથા જાતિ સંબંધિત માહિતી એકત્ર કરવા જાતિ વિકાસ સૂચકાંકો (જીડીઆઈ) વિકસાવવાનો છે. રાષ્ટ્રીય પરિષદ (અધ્યક્ષ પ્રધાનમંત્રી) અને પ્રાદેશિક પરિષદ (અધ્યક્ષ મુખ્યમંત્રી)ની રચના કરવામાં આવી હતી, જેમાં સંબંધિત વિભાગો કે મંત્રાલયો, રાષ્ટ્રીય કે પ્રાદેશિક મહિલા પંચો, સામાજિક કલ્યાણ બોર્ડ, બિનસરકારી સંસ્થાઓ, મહિલા સંગઠનો, ટ્રેડ યુનિયન, કોર્પોરેટ ક્ષેત્ર, નાણાકીય સંસ્થાઓ, એકેડેમિક્સ, નિષ્ણાતો વગેરે સામેલ હતા. મહિલાઓની ઘટક યોજના તમામ મંત્રાલયો કે વિભાગોમાંથી મહિલાઓના લાભ કે ફંડનો ૩૦ ટકા પ્રવાહ સુનિશ્ચિત કરે છે. તેની કામગીરીની સમીક્ષા કરવા મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલયને નોડલ મંત્રાલય બનાવવામાં આવ્યું છે. આ નીતિની મુખ્ય બાબતો નીચે મુજબ છે :

(a) જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં

મહિલાઓની પ્રગતિ, વિકાસ અને સશક્તિકરણ;

- (b) મહિલાઓની જરૂરિયાતો પ્રત્યે સંવેદનશીલ વધુ જવાબદાર અને સક્રિય ન્યાયિક વ્યવસ્થાઓ;
- (c) અધિકારોની વહેંચણીમાં મહિલાઓની સમાનતા અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સક્રિય સહભાગીતા;
- (d) વિકાસ પ્રક્રિયામાં જાતિ પરિપ્રેક્ષ્યને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવો;
- (e) પ્રસ્તુત સંસ્થાગત વ્યવસ્થાની રચના કરવી અને તેને મજબૂત કરવી;
- (f) સમુદાય આધારિત સંસ્થાઓ સાથે ભાગીદારી;
- (g) રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક સ્તરે આંતરરાષ્ટ્રીય જવાબદારીઓ, પ્રતિબદ્ધતાઓ અને સહકાર, ખાસ કરીને સીઈડીએડબલ્યુ, સીઆરસી અને આરસીડીડી+પ.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમમાં આઠ સહસ્ત્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંકો (એમડીજી) જાહેર કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમાં ત્રીજો લક્ષ્યાંક સીધો મહિલા સશક્તિકરણ સાથે સંબંધિત હતો, જેમાં ૨૦૧૫ સુધીમાં શિક્ષણના તમામ સ્તરે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં જાતિ આધારિત ભેદભાવ દૂર કરવાનો લક્ષ્યાંક નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો. આપણે ૨૦૧૫ સુધીમાં શાળા શિક્ષણમાં જાતિ સમાનતા હાંસલ કરી શક્યાં નથી, છતાં ભારતમાં તમામ પ્રદેશો અને સમુદાયોમાં તમામ સ્તરે કન્યાઓની શાળાઓમાં ભરતીમાં વધારો થયો છે. ઉપરાંત આપણે નવજાત, બાળ અને માતૃત્વ મૃત્યુદરમાં ઘટાડો કરવાનો લક્ષ્યાંક હાંસલ કરી શક્યાં નથી, છતાં તેમાં ઘટાડો જરૂર થયો છે. તે જ રીતે રોજગારી અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની ભાગીદારી સંતોષકારક નથી, પણ ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને

વૈશ્વિકરણને કારણે મહિલાઓ માટે મોટા પાયે રોજગારીમાં વધારો થયો છે તેવો દાવો તેના હિમાયતીઓ કરે છે. વાસ્તવમાં ભારતીય અર્થતંત્રના મોટા ભાગના ક્ષેત્રો માટે રોજગારી વિનાની વૃદ્ધિ થઈ છે અને અત્યારે ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં સુધારો થઈ રહ્યો છે. ગરીબી રેખા પર તેંડુલકર સમિતિના જણાવ્યા મુજબ, ૨૦૦૮-૧૦માં ૨૮.૮ ટકા વસતિ (૩૫ કરોડ) લોકો ગરીબી રેખા નીચે જીવતા હતા. ૨૦૦૨થી ૨૦૧૫ વચ્ચે ૭.૫ ટકાથી વધારે વૃદ્ધિ થઈ હોવા છતાં સ્થિતિમાં બહુ ફરક પડ્યો નથી. સ્થાયી વિકાસ લક્ષ્યાંકો (વર્ષ ૨૦૩૦ સુધીમાં) માતૃત્વ મૃત્યુ દર ઘટાડીને ૭૦, નવજાત બાળકોનો મૃત્યુ દર ઘટાડીને ૧૨ અને બાળ મૃત્યુ દર ઘટાડીને ૨૫ કરવાનો તથા તમામ સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય કવચ પ્રદાન કરવાનો, તમામને સામાન્ય શિક્ષણ આપવાનો, પુરુષો અને મહિલાઓ વચ્ચે સમાનતા લાવવાનો અને છોકરીઓ અને મહિલાઓ સામે તમામ પ્રકારની હિંસા અટકાવવાનો છે.

શિક્ષિત કે કામકાજ મહિલાઓ મોડી ઉંમરે લગ્ન કરવા છતાં નાનું કુટુંબ પસંદ કરશે. આ કારણે મહિલાઓના શિક્ષણ અને રોજગારી માટે ડિગ્રી સુધી શિક્ષણ ફી કરવાની, શાળા કે કોલેજનું માળખું સુધારવાની (બિલ્ડિંગ, શૌચાલયો, પુસ્તકાલયો, પીવાનું સ્વચ્છ પાણી વગેરે), પર્યાપ્ત તાલીમ ધરાવતા શિક્ષકો પ્રદાન કરવાની તથા તમામ શાળાઓ અને કોલેજોમાં કૌશલ્ય, પુનઃકૌશલ્યો અને વિવિધ કૌશલ્ય માટે સંગઠિત તાલીમ આપવા વધારે સંસાધનોની ફાળવણી કરવાની તાતી જરૂરિયાત છે, જેમાં મહિલાઓ માટે ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓ અને પોલીટેકનિક્સ વધારવાની બાબત સામેલ છે. કૌશલ્ય સંવર્ધન અને ઉદ્યોગસાહસિકતા માટે નવું મંત્રાલય ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.

મહિલાઓ માટે કેન્દ્ર સરકારની યોજનાઓ
સબળા (કિશોર કન્યાઓના સશક્તિકરણ માટે રાજીવ ગાંધી યોજના)નો અમલ ભારતના ૨૦૫ જિલ્લાઓમાં આઈસીડીસી મારફતે થાય છે, જે પોષણ સિવાય (આયર્ન અને ફોલિક એસિડ, હેલ્થ ચેક અપ અને રેફરલ સેવાઓ, કુટુંબ કલ્યાણ પર સલાહ, બાળકની સારસંભાળની પદ્ધતિઓ, ૧૧થી ૧૮ વર્ષની છોકરીઓને જીવન કૌશલ્ય અને ૧૬થી ૧૮ વર્ષની છોકરીઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ) અન્ય માટે સંપૂર્ણપણે કેન્દ્ર સરકારની સહાય મળે છે અને પોષણ માટે કેન્દ્ર સરકારની ૫૦ ટકા સહાય મળે છે. ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન (૩૧-૧૨-૨૦૧૪ સુધી) ૯૮.૧૫ લાખ લાભાર્થીઓને પોષણ માટેની સહાય આપવામાં આવી હતી અને ૦.૪૨ લાખ છોકરીઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવામાં આવી હતી. તેમાં પશ્ચિમ બંગાળના માલ્દા જિલ્લામાં ઈંગ્લિશ બાઝારમાં કાજલ ભગતની સફળતા જાણીતી છે, જેણે ૧૮ વર્ષની વય લગ્ન કરવાનો ઈનકાર કર્યો હતો અને આંગણવાડીના કાર્યકર્તા પાસેથી પ્રેરણા મેળવી હતી. બીજું, ભારતમાં પસંદ કરવામાં આવેલા ૫૩ જિલ્લાઓમાં આઈસીડીએસ મારફતે માતૃત્વ સહયોગ યોજનાનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯ વર્ષ અને તેનાથી વધારે વય ધરાવતી ગર્ભવતી મહિલાઓને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન બે બાળકો માટે દરેક બાળકના જન્મ પર રૂ. ૬૦૦૦ની સહાય બે સમાન હપ્તામાં મળે છે. આ યોજના વધુ ૨૦૦ જિલ્લાઓમાં શરૂ કરવામાં આવી છે અને ૨૦૧૬-૧૭માં તમામ જિલ્લાઓમાં શરૂ કરવામાં આવશે. ૨૦૧૫-૧૬ દરમિયાન તેમાં કેન્દ્ર સરકારનો હિસ્સો રૂ. ૧૪૯૭ કરોડ હતો, જે રાષ્ટ્રીય ખાદ્ય સુરક્ષા ધારા (૨૦૧૩)ની જોગવાઈ મુજબ હતો. ત્રણ,

૨૦૦૧-૦૨માં કેન્દ્ર સરકારે વંચિત અને પછાત વર્ગની છોકરીઓ અને મહિલાઓને આશ્રય, ભોજન, વસ્ત્રો અને સારસંભાળ પ્રદાન કરવા સ્વાધાર યોજના શરૂ કરી હતી, જે મુશ્કેલ સ્થિતિસંજોગોમાં મુકાયેલી મહિલાઓ માટે હતી (વિધવા, ત્યક્તા, છૂટી ગયેલી મહિલાઓ, રાષ્ટ્રીય આપત્તિઓમાંથી બચી ગયેલ બેઘર મહિલાઓ, હેરફેરમાં ઉગારવામાં આવેલી મહિલાઓ, આતંકવાદથી પીડિત મહિલા, એઈડ્સ કે એચઆઈવી ધરાવતી અને ત્યક્તા મહિલાઓ સામેલ છે). આ યોજના અંતર્ગત મહિલાઓને પુનર્નિવાસ માટે લાગણીશીલ ટેકો, ક્લિનિકલ અને કાયદેસર ટેકો પ્રદાન કરવામાં આવે છે તથા તનાવમાં મહિલાઓને હેલ્પલાઇન પ્રદાન કરવામાં આવે છે. અત્યારે રાજ્ય સરકારના મહિલા વિકાસ નિગમ કે ટ્રસ્ટ વગેરે હેઠળ ૩૧૧ સ્વાધાર હોમ કાર્યરત છે. ૨૦૧૩-૧૪ દરમિયાન સ્વાધાર માટે કુલ રૂ. ૭૫ કરોડની અંદાજપત્રીય જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી, જેની સામે રૂ. ૫૩.૭૪ કરોડનો કુલ ખર્ચ થયો હતો અને ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન તેનું બજેટ રૂ. ૧૧૫ કરોડ હતું. ચાર, ઉજ્જવલા યોજના વર્ષ ૨૦૦૭થી શરૂ કરવામાં આવી છે, જેનો ઉદ્દેશ મહિલાઓની હેરફેર અટકાવવાનો, તેમને ઉગારવાનો, તેમનું પુનર્ગઠન કરવાનો છે.

૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન ૨૮૯ પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી (રૂ. ૧૬ કરોડની ખર્ચ-જોગવાઈ સાથે ૧૬૫ સંરક્ષાત્મક અને પુનર્ગઠનાત્મક ઘરો સામેલ છે). પાંચમું, મહિલાઓ માટે સ્ટેપ (તાલીમ અને રોજગાર કાર્યક્રમને ટેકો આપવા) ૧૯૮૬-૮૭માં લોંચ કરવામાં આવ્યો હતો, જે કેન્દ્ર સરકારની યોજના છે અને જેનો ઉદ્દેશ ૧૬ વર્ષથી વધુ ઉંમર ધરાવતી મહિલાઓને કુશળતા પ્રદાન કરવાનો છે. ૨૦૧૩-૧૪

દરમિયાન વિવિધ રાજ્યોને રૂ. સાત કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી હતી. છ, ૩૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪ સુધી ૯૧૫ કામકાજ મહિલાઓની હોસ્ટેલ હતી, જેમાં ૬૮,૬૩૧ કામકાજ મહિલાઓ રહેતી હતી. ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન કામકાજ મહિલાઓની હોસ્ટેલના નિર્માણ માટે રૂ. ૨૫ કરોડની અંદાજપત્રીય ફાળવણી કરવામાં આવી હતી. છેલ્લે, છ સ્ત્રી શક્તિ પુરસ્કારો રાષ્ટ્રીય સ્તરે વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને એનાયત કરવામાં આવે છે, જેમાં દરેક વિજેતાને રૂ. ૩ લાખ આપવામાં આવે છે, દરેક રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ માટે એક રાજ્ય મહિલા સમ્માન (રૂ. ૪૦,૦૦૦) તથા દરેક જિલ્લા માટે એક જિલ્લા મહિલા સમ્માન (રૂ. ૨૦,૦૦૦) આપવામાં આવે છે. બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો કેન્દ્ર સરકારની મુખ્ય યોજના છે.

ભલામણો

૧. વાન સ્ટાવેરેને મહિલાઓની પ્રજનનતા સાથે સંબંધિત સ્વતંત્રતા સાથે છ અધિકારો ઉચિત રીતે સૂચવ્યાં છે :

- ગર્ભનિરોધક સાધનોની સુલભતા;
- બાળકો સાથે સંબંધિત નિર્ણય લેવામાં સહભાગીતા (કોની સાથે, કેટલાં અને ક્યારે);
- જાતિ શિક્ષણ અને યૌન સંબંધો પર માહિતીની સુલભતા;
- માતાપિતાઓ અને બાળકો માટે હેલ્થકેર (પ્રજોત્પાદક)ની સુલભતા;
- માતૃત્વ કે પિતૃત્વ સિવાય વૈકલ્પિક ભૂમિકાઓની સુલભતા;
- આર્થિક સુધારાઓની સુલભતા.

જોકે અત્યારે કુટુંબ કલ્યાણના પગલાંનો પ્રચાર અગાઉ જેટલો પ્રસ્તુત નથી, તેમ છતાં તેના પર ધ્યાન આપવું પડશે.

બીજું, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોએ

મૂળભૂત સ્તરે મહિલાઓ માટે ૩૦ ટકા ભંડોળ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ. તમામ સરકારી સંસ્થાઓએ સંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારી પર ભાર મૂકવો જોઈએ અને ખાનગી ક્ષેત્રોએ કોર્પોરેટ સોશિયલ રિસ્પોન્સિબિલિટીના ભાગરૂપે જાતિ સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવા મહિલાઓની ભરતી કરવી જોઈએ. ધિરાણ માટે બેંકોની અસહકારકતાના કારણે સ્વયંસહાય જૂથો સફળ રહ્યાં નથી.

બંધારણીય સંસ્થાઓમાં નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓને હજુ સુધી ઉચિત પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું નથી તથા લોકસભા અને વિધાનસભાઓમાં મહિલાઓ માટે અનામતનો કાયદો ૨૦૧૦માં રાજ્યસભામાં પસાર થયો હોવા છતાં લોકસભાએ હજુ મંજૂરી આપી નથી. મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, હિમાચલપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાને પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓ માટે ૫૦ ટકા અનામત વ્યવસ્થા કરી છે, જ્યારે અન્ય રાજ્યોમાં હજુ ૩૩ ટકા અનામતની જોગવાઈ છે.

ચાર, વૃદ્ધાવન (ઉત્તરપ્રદેશ)માં હજારો વિધવાઓ અમાનવીય સ્થિતિમાં જીવન જીવે છે. તેમને રોટી, કપડા અને મકાન માટે અન્યો પર નિર્ભર રહેવું પડે છે. માફિયા બિલ્ડરોએ આશ્રમની જમીનો પચાવી પાડી હોવાથી તેમની પાસે રહેવા છત નથી. તેમને વિધવા પેન્શન મળતું નથી. તેમનું જાતિય શોષણ થાય છે. તેમની પાસે મતદાર ઓળખપત્રો નથી, રેશનકાર્ડ નથી અને મૃત્યુ પછી અંતિમ સંસ્કાર માટે પૂરતી સુવિધા નથી. તે જ રીતે ૩૦ લાખ ગણિકાઓ રેડ લાઈટ એરિયાઓમાં અતિ દયનીય સ્થિતિમાં જીવે છે. તેમને પ્રાથમિકતાના ધોરણે આજીવિકાના વૈકલ્પિક માધ્યમો પ્રદાન કરીને પુનર્ગઠિત કરવાની જરૂર છે.

પાંચમું, પૂર અને દુષ્કાળ જેવી કુદરતી આફતોના કારણે, કૃષિ ઉત્પાદનો અને

કલાકારોની સેવાઓ તથા ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનો વચ્ચે વેપારની અસમાન શરતોને લીધે, ફૂગાવાના ઊંચા દરને લીધે, ઓછા અને અસમાન વેતન, આરોગ્ય અને સાફસફાઈ વગેરેની નબળી વ્યવસ્થાના કારણે ખેડૂત મહિલાઓ અને કૃષિ મજૂરોની સ્થિતિ પણ કથળી છે. ૨૦૧૩-૧૪માં એકલા બિહારમાં જ પ્રસૂતિ દરમિયાન ૬૦૦૦ મહિલાઓના મૃત્યુ થયા હતા, પણ જિલ્લા અધિકારીઓએ ૩૫૨ જ નોંધ્યા હતા તેવો સ્વીકાર બિહારની રાજ્ય આરોગ્ય સોસાયટીએ કર્યો હતો (ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, ૩૧-૦૮-૨૦૧૪). એક વાત અનુસાર, ૩૦૦ વર્ષ અગાઉ મુઘલ બાદશાહ શાહજહાંની બેગમ મુમતાઝ મહલનું મૃત્યુ બાળકને જન્મ આપવા દરમિયાન થયું હતું અને તેણે મુમતાઝની યાદમાં તાજમહાલનું નિર્માણ કર્યું હતું. બરોબર એ જ સમયે સ્વીડનની મહારાણીને પ્રસૂતિ દરમિયાન જટિલતા ઊભી થઈ હતી અને રાજાએ ફેન્ચ ડોક્ટરોએ તેનો જીવ બચાવ્યો હતો અને પછી ડિલિવરી કેસમાં ગ્રામીણ મહિલાઓને તાલીમ આપવા નર્સિંગ સ્કૂલ્સની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. અત્યારે સ્વીડનમાં માતૃત્વ મૃત્યુદર આઠ અને નવજાત મૃત્યુ દર પાંચ જેટલો સૌથી ઓછો છે, જ્યારે ભારત વર્ષ ૨૦૧૪માં અતિ ઊંચો ૩૮ હતો, જ્યારે બાંગ્લાદેશમાં ૩૧ અને નેપાળમાં ૨૯ હતો. ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૩માં માતૃત્વ મૃત્યુદર ૧૬૭ હતો. ૧૯૯૦થી ૨૦૧૨ દરમિયાન ભારતમાં નવજાત મૃત્યુદરમાં ૫૦ ટકાનો ઘટાડો થયો હતો, જ્યારે બાંગ્લાદેશમાં ૬૭ ટકા અને નેપાળમાં ૬૬ ટકાનો ઘટાડો થયો હતો, કારણ કે ભારતે જીડીપીના ૧.૩ ટકા ભાગ સ્વાસ્થ્ય પર ખર્ચો હતો, ત્યારે બ્રિટને ૭.૬ ટકા અને અમેરિકાએ ૮.૧ ટકા હિસ્સાનો ખર્ચ કર્યો હતો. ભારતમાં સ્વાસ્થ્ય પર માથાદીઠ ખર્ચ ૬૧ ડોલર હતો, જ્યારે શ્રીલંકામાં

૧૦૨ ડોલર, બ્રિટનમાં ૩૫૯૮ ડોલર અને અમેરિકામાં ૯૧૪૬ ડોલર હતો. ભારતમાં હેલ્થ વીમો ફક્ત ૧૮ ટકા લોકો ધરાવે છે. પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષા વીમા યોજના અને પ્રધાનમંત્રી જીવન જ્યોતિ યોજના આ સંબંધમાં સારી શરૂઆત છે. તે જ રીતે બાળકો માટે કેટલીક રસીઓ સહિત ટેબલ ૨ : ભારતમાં વિવિધ યોજનાઓમાં અભિગમના પ્રકાર

મિશન ઈન્દ્રધનુષ પણ યોગ્ય દિશામાં ઉચિત પહેલ છે. સ્વચ્છ ભારત પણ પ્રશંસનીય પહેલ છે, કારણ કે સાફસફાઈ પર એક ડોલરનો ખર્ચ આરોગ્ય, શિક્ષણ અને આર્થિક વિકાસ પર ૯ ડોલરની બચત કરે છે. ભારતમાં ૬૪૦ જિલ્લાઓમાંથી ૧૯૩ જિલ્લા મેડિકલ કોલેજ અને હોસ્પિટલ

ધરાવે છે. ભારતમાં ૭૦થી ૮૦ ટકા તબીબી સુવિધાઓ ખાનગી ક્ષેત્ર પ્રદાન કરે છે. એટલે સરકારી ક્ષેત્રનો ખર્ચ વધીને જીડીપીના ૨.૫ ટકાથી ૩ ટકા થવો જોઈએ. આપણે વિવિધ યોજનાઓમાં અલગ અભિગમ ધરાવે છે. (નીચે ટેબલ ૨)

ક્રમ	અભિગમ	પ્રક્રિયા	યોજનાઓ
૧.	કલ્યાણકારક અભિગમ	શિક્ષણ માટે સ્ટાઈપેન્ડ, ખાસ કરીને હોમસાયન્સ, સીવણ, ભરતગૂંથણ	પહેલીથી પાંચમી યોજના (૧૯૫૧થી ૧૯૭૯)
૨.	વિકાસમાં મહિલા	ગરીબી નાબૂદી, શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય	છઠ્ઠી અને સાતમી યોજના (૧૯૮૦-૧૯૯૦)
૩.	મહિલાઓનું સશક્તિકરણ	મહિલાઓની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા, વિકાસ પ્રક્રિયામાં જાતિ પરિપ્રેક્ષ્ય	૮મી યોજના (૧૯૯૨-૯૭)
૪.	પરિવર્તનના વાહક તરીકે મહિલાઓ	સ્વયંસહાય જૂથોની મહિલાઓની ઘટક યોજના મારફતે ગરીબ મહિલાઓને મદદ કરવી	૯મી યોજના (૧૯૯૭-૨૦૦૨)
૫.	માનવ વિકાસ	સાક્ષરતા જાતિ અસમાનતા ઘટાડવા, વેતનના દરો વધારવા અને માતૃત્વ મૃત્યુદરમાં ઘટાડો કરવાનો લક્ષ્યાંક	૧૦મી અને ૧૧મી યોજના (૨૦૦૨-૧૨)
૬.	જાતિ સમાનતા	વંચિત મહિલાઓની તમામ કેટેગરીઓની સર્વસમાવેશકતા	૧૨મી યોજના (૨૦૧૨-૧૭)

છેલ્લે, મહિલાઓ સામે અપરાધના કેસો ચલાવવા સંપૂર્ણ દેશમાં ફક્ત ૧૬ રાજ્યોએ ૨૧૨ ફાસ્ટ ટ્રેક કોર્ટ સ્થાપિત કરી છે અને ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર અને ગુજરાતે આ પ્રકારની કોર્ટની સ્થાપના સમયસર કરી નથી એ આશ્ચર્યજનક બાબત નથી. કેન્દ્રિય કાયદા અને ન્યાય મંત્રાલયે આ માટે રૂ. ૮૦ કરોડના ભંડોળની ફાળવણી પણ કરી હતી. અગાઉ ૨૦૧૧માં કેન્દ્ર સરકારે સંપૂર્ણપણે ફાસ્ટ કોર્ટ કાર્યરત કરી હતી અને ૫૦૦ આવી કોર્ટ ભારતમાં કાર્યરત થઈ હતી. એટલે આ પ્રકારની કોર્ટના સરળ સંચાલન માટે ભારત સરકાર પાસેથી ૮૦ ટકા ભંડોળની જરૂર હરતી એટલે બળાત્કાર

માટે દોષિતને સજા થઈ હોય તેવા કેસનું પ્રમાણ વધીને ૨૦૧૩માં ૨૨ ટકા થયું હતું. જોકે આ દર પણ સંતોષજનક નહોતો. ઉત્તરપ્રદેશ સરકારે ઓગસ્ટ, ૨૦૧૪માં દરેક જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછી એક ફાસ્ટ ટ્રેક કોર્ટ કાર્યરત કરવાનો નિર્ણય લીધો હતો. વર્ષ ૨૦૧૨માં ભારતમાં દહેજ સાથે સંબંધિત ૮૨૩૩ મૃત્યુ થયા હતા અને ૨૦૦૧-૨૦૧૨ દરમિયાન દહેજના કારણે કુલ ૯૧૨૦૨ મૃત્યુ થયા હતા, પણ આ પ્રકારના કેસમાં દોષિતને સજા થવાનો દર ૧૫ ટકા જ હતો, કારણ કે કાયદાનું પાલન કરતી એજન્સીઓ અને કોર્ટ ગંભીર નથી. જોકે

દહેજના કેટલાંક ખોટા કેસ પણ થયા હતા.

મહિલાઓનું સંપૂર્ણ અને મહત્વપૂર્ણ સશક્તિકરણ (કુલ વસતિમાં ૪૮ ટકા મહિલાઓ હોવાથી)ની તાતી જરૂર છે, જેમાં તમામ હિતધારકોએ મહિલાઓની સુરક્ષા, સર્વસમાવેશકતા અને વિકાસ માટે સંયુક્તપણે કામ કરવું જોઈએ તથા પુરુષોએ તેમાં સહયોગ આપવો જોઈએ.

સુભાષ શર્મા માહિતી પ્રસારણ મંત્રાલયના અધિક સચિવ અને નાણા સલાહકાર પદે છે. તેઓએ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય જર્નલ્સમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો અને લેખ લખેલા છે.

મહિલાઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા

ડૉ. ઋચ્યા શાહ

સ્ત્રીઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં થયેલો વધારો અને તેનો દેશના આર્થિક વિકાસમાં ફાળો ભારતમાં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. મહિલાઓએ પોતાની ફરતે રહેલું કોયલું તોડીને દરેક ધંધાકીય પ્રવૃત્તિમાં પાપડથી માંડીને પાવર કેબલ સુધી પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. આપણા દેશ પાસે ઘણી સફળ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોના ઉદાહરણો છે. છતાં, આપણી સંસ્કૃતિ પુરૂષપ્રધાન હોવાથી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોએ પરિવાર અને સમાજ તરફથી ઘણાં પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાની સફળતાનો આધાર તેઓના વિધિવત શિક્ષણ અને તાલીમની પ્રાપ્યતા પર રહેલો છે. જો યોગ્ય કાર્યક્રમો કરવામાં આવે અને મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તેમ જ વખતોવખત બિરદાવવામાં આવે તો ઈશ્વરના આ શ્રેષ્ઠ સર્જન પાસેથી આ દિશામાં પણ ઘણી આશાઓ સેવી શકાય.

ઉદ્યોગ સાહસિકતા એટલે નવા ઉદ્યોગની સ્થાપના કરવી અથવા કોઈ ચાલુ ધંધામાં નવી તકોનો લાભ લઈ શકાય તે રીતે નવીનીકરણ કરવું. ઔદ્યોગિક સાહસ શરૂ કરનાર વ્યક્તિને ઉદ્યોગ સાહસિક કહેવાય. તે પરિવર્તનને ઓળખે છે અને તે અંગે પ્રતિક્રિયા આપે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં ઉત્પાદનના ચાર સાધનોમાંનું ચોથું સાધન-નિયોજક એટલે જ ઉદ્યોગ સાહસિક. આમ, ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું મહત્ત્વ સહેજ પણ ઓછું ન આંકી શકાય.

સમાજવિદો એવું માને છે કે કેટલીક પ્રજાતિઓ અને સંસ્કૃતિઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા જન્મજાત વણાયેલી હોય છે. જેમ કે ગુજરાતીઓ અને સિંધીઓ નવા ઔદ્યોગિક સાહસો માટે વધુ જાણીતા છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે ઉદ્યોગ સાહસિકો એટલે નવા વિચારો, પેદાશો, સેવાઓ, વેચાણકળાની અવનવી તરકીબો લઈને આવતા ધંધાકીય સ્થાપકો. આમ, ઉદ્યોગ સાહસિકો નવી સંપત્તિના સર્જન દ્વારા, નવી રોજગારીની તકો દ્વારા અને નવી પેદાશો અને સેવાઓના સંશોધન દ્વારા દેશના અર્થતંત્રને નવો આકાર આપે છે.

પણ, સત્ય માત્ર આટલું જ નથી. એક તલસ્પર્શી અભ્યાસ એવું દર્શાવે છે કે નાણા કમાવા, વેચાણકળા સાબિત

કરવી કે નવી રોજગારી ઊભી કરવી એ જ ઉદ્યોગ સાહસિકતા નથી. ખરેખર કશુંક નવસર્જન કરવાનો અને તે દ્વારા મૂલ્યસર્જન કરતી પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈને સામાજિક-આર્થિક માળખાને નવો આયામ આપવાનો અભિગમ એ જ ઉદ્યોગ સાહસિકતા. ઉદ્યોગ સાહસિકતા એટલે વ્યક્તિની એવી માનસિકતા જેમાં તે પોતાના પર્યાવરણ અને ભૂતકાળના અનુભવોને આધારે પ્રાકૃતિક રીતે વિકાસ પામે, જે તેને એક ચોક્કસ દિશામાં જીવન જીવવા માટે અને કારકિર્દી ઘડવા માટે પ્રેરણા આપે.

યુગોથી ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં પુરૂષોનું વર્ચસ્વ રહ્યું છે. મોટા ભાગની સંસ્કૃતિમાં એવી માન્યતા રહી છે કે ઘરની સારસંભાળ, રસોઈ અને બાળઉછેર એ જ સ્ત્રીના કામો છે. પરંતુ હવે સમય બદલાયો છે, પ્રવાહ બદલાયો છે અને આજના યુગની આધુનિક ભારતીય નારી આ ક્ષેત્રે પણ પુરૂષોની બરાબરી કરી રહી છે. વધી રહેલા ઔદ્યોગિક વિકાસ અને વૈશ્વિકીકરણની લહેરની સાથે ૨૧મી સદીમાં સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ સુધારી છે. શિક્ષણ અને જાગૃતિના ફેલાવાને પરિણામે સ્ત્રી રસોડામાંથી બહાર નીકળી કોર્પોરેટ ઓફિસ સુધી પહોંચી છે. દેશના આર્થિક વિકાસ માટે આવી સ્ત્રીઓની ભૂમિકા

સહેજ પણ ઓછી ન આંકી શકાય. ભારતમાં એવી કેટલીયે પ્રખ્યાત અને પ્રેરણાદાયી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોના ઉદાહરણ જોવા મળે છે. એક અંદાજ મુજબ ભારતના કુલ ઉદ્યોગ સાહસિકોમાં મહિલાઓનું પ્રમાણ ૨૦ થી ૨૫% જેટલું છે અને આ ટકાવારી ઉત્તરોત્તર વધી રહી છે, કારણ કે સ્ત્રી સશક્તિકરણની દિશામાં ચોક્કસ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. ભારત સરકારની દસમી પંચવર્ષીય યોજનાનો મુખ્ય અભિગમ સ્ત્રી સશક્તિકરણ હતો અને આજની ભારત સરકાર પણ વિશ્વના અન્ય વિકાસશીલ દેશોની માફક સ્ત્રી સશક્તિકરણ પર ભાર મુકે છે.

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાના કારણો :

મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતા એટલે એક એવી પ્રક્રિયા જેમાં એક સ્ત્રી કે સ્ત્રીઓનો સમૂહ નવા ધંધાની શરૂઆત કરે અને તેનું સફળ સંચાલન કરે. પ્રશ્ન એ થાય કે સદીઓથી રસોડામાં રહેવા ટેવાયેલી ભારતીય સ્ત્રીને ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાની જરૂર કેમ પડી ? એનો જવાબ છે સ્ત્રીનું આત્મસન્માન અને ગૌરવ વધે તે માટેના સમાજના પ્રયત્નો. પોતાની સ્વતંત્ર નિર્ણયશક્તિ, કામની કદરની અપેક્ષા અને કારકિર્દી માટેના નિશ્ચિત ધ્યેયોને કારણે એક સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિક બનવાનું પસંદ કરે છે. ક્યારેક સ્ત્રી એવો કારકિર્દી પથ પસંદ કરે છે જેનાથી તેની આંતરિક શક્તિ, સૂઝ અને બુદ્ધિશક્તિના ઉપયોગથી તેને આત્મસંતોષ પ્રાપ્ત થાય.

ઉપરના મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળો ઉપરાંત કેટલાક સામાજિક અને આર્થિક પરિબળો જેવા કે તેના નકામા જતા સમયનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થઈ શકે, આ ઉપરાંત નબળી આર્થિક પરિસ્થિતિ, પરિવારના પુરૂષ સભ્યોની બેરોજગારી

કે તૂટી રહેલા પરિવારો અને છૂટાછેડા જેવા પ્રશ્નો પણ સ્ત્રીઓને ઉદ્યોગ સાહસિકતા તરફ ધકેલે છે.

બીજા કેટલાક પરિબળો પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે, જેવા કે સ્ત્રીઓમાં વધી રહેલું શિક્ષણનું પ્રમાણ, સર્જનાત્મક વિચારધારા, રોજગારીનું સર્જન, કૌટુંબિક ધંધામાં જરૂરિયાત, બાળકોના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનું સ્વપ્ન, અન્ય સ્ત્રીઓ માટે દૃષ્ટાંતરૂપ બનવાની ઈચ્છા, નિર્ણય લેવાની સ્વતંત્રતા અને નવા પડકારો અને તકોનો સામનો કરવાની તત્પરતા. આ પરિબળો સ્ત્રીઓને ઉદ્યોગ સાહસિકતા તરફ પ્રેરે છે.

ભારતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાની પરિસ્થિતિ :

જુલાઈ ૨૦૧૩માં થયેલા એક સર્વેક્ષણના અહેવાલમાં એવું દર્શાવાયું છે કે સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં ભારત અન્ય દેશોની સરખામણીએ બહુ પાછળ છે. ૧૭ દેશોના આ સર્વેક્ષણમાં ભારતનું સ્થાન ૧૬મું રહ્યું છે અને માત્ર યુગાન્ડાની પરિસ્થિતિ ભારત કરતા પણ પછાત છે, જ્યારે તુર્કી, મોરોક્કો અને ઈજીપ્ત જેવા અલ્પવિકસિત દેશો પણ ભારત કરતા આગળ છે.

હાલમાં પણ વિશાળ પાયાના ઉદ્યોગો અને ટેકનોલોજી આધારિત ઉદ્યોગોમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની ભૂમિકા નહિવત છે. જ્યારે, નાના કદના ઉદ્યોગોમાં પણ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. નાના કદનાં ઉદ્યોગોના રાષ્ટ્રકક્ષાના સર્વેમાં એવું જોવા મળ્યું કે માત્ર ૧૦.૧૧% ઉદ્યોગોમાં સ્ત્રીઓની માલિકી છે અને તેમાના માત્ર ૮.૪૬% ઉદ્યોગોનું સંચાલન ખરેખર સ્ત્રીઓ દ્વારા થાય છે.

વિશ્વ કક્ષાએ મહિલા ઉદ્યોગ

સાહસિકતાની ટકાવારી વધી રહી છે, ત્યારે ભારતીય સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોને મૂડીની અછત, ચુસ્ત સામાજિક બંધનો, સમયનો અભાવ અને જરૂરી કૌશલ્યનો અભાવ જેવી અડચણોનો સામનો કરવો પડે છે.

ગુજરાતમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાની સ્થિતિ :

ભારતની કુલ વસ્તીનો ૫૦% હિસ્સો સ્ત્રીઓનો છે, છતાં ખાનગી ધંધાઓમાં માત્ર ૧૦% મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો જોવા મળે છે. સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો દર દરેક રાજ્યમાં જુદો જુદો હોય છે. તેનો આધાર સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ, વ્યાવસાયિક કૌશલ્યોનો વિકાસ, સાહસિક મનોવૃત્તિ, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માળખું જેવા પરિબળો પર રહેલો છે. આ બધા પરિબળોની વાત કરીએ તો ભારતના બીજા રાજ્યોની સરખામણીએ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું પ્રમાણ સરાહનીય છે.

એવું કહેવાય છે કે ધંધો દરેક ગુજરાતીના લોહીમાં ભળેલો છે. એટલે જ ધંધાના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીઓએ અમેરિકા, કેનેડા સહિતના અનેક દેશોમાં પોતાનો ડંકો વગાડ્યો છે. ગુજરાતમાં ૧૯૭૦માં સેન્ટર ફોર એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ ડેવલપમેન્ટ (સી.ઈ.ડી.)ની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થા વેપારીઓની ધંધાકીય નિપુણતા વધે અને ધંધો વધુ સરળ બને તે માટે મદદરૂપ થાય છે. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પ્રોત્સાહન મળે તે માટે આ સંસ્થાએ સ્ત્રીઓને વાણિજ્ય વિષયક તાલીમ આપવાના અનેક કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા છે.

આ ઉપરાંત ભારતને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું ત્યારથી જ ગુજરાત સરકારે સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોની કારકિર્દીનું ઘડતર થાય તે

માટે પ્રયત્નો કર્યા છે. વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ ગુજરાતમાં તેમના એક પ્રવચન દરમિયાન કહ્યું હતું કે ઉદ્યોગ સાહસિકતા ગુજરાતીના માનસિક બાંધા સાથે વણાયેલી છે અને સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકો ગુજરાતના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વનું યોગદાન આપી રહી છે. તેમના કહેવા મુજબ ડેરી ઉદ્યોગ જેવા ઉદ્યોગોમાં પુરૂષો કરતા પણ સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકો વધુ સફળ થઈ છે. તેમણે સૂચવ્યું હતું કે ધંધાવ્યાપારને લગતા નિર્ણયો લેવામાં સ્ત્રીઓની સૂઝ પુરૂષો કરતા પણ વધારે છે. આ માટે તેમણે ગુજરાતની કેટલીક સફળ સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોના ઉદાહરણ આપ્યા હતા. જેવી કે, જશુબેન્સ પીઝા, લિજજત પાપડ, ઈન્દુબેન ખાખરાવાળા વગેરે.

આ ઉપરાંત ગુજરાત સરકાર દરિયાકાંઠાના વિસ્તારની સ્ત્રીઓ ધંધાવ્યાપારમાં પ્રવેશવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા અનેક પગલાં લઈ રહી છે. આ માટે ગુજરાત સરકારે એક યોજના અમલમાં મૂકી છે. આ યોજનાને 'ફીશ એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ યોજના' એવું નામ અપાયું છે. આ યોજના અંતર્ગત ગુજરાતના દરિયાકાંઠે વસતી અનુસૂચિત જાતિ કે અનુસૂચિત જનજાતિની સ્ત્રીઓને માછલી વેચીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. આ માટે વજન કાંટા કે ઈન્સ્યુલેટેડ બોક્ષ જેવા સાધનોની મદદ પણ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતનો એવો અનુભવ રહ્યો છે કે જ્યારે પણ કોઈ સ્ત્રીએ ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પોતાની કારકિર્દી બનાવી છે ત્યારે તેનો ફાયદો તે સ્ત્રીની સાથે સાથે સમગ્ર સમાજને મળ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો માત્ર સાત સ્ત્રીઓના પ્રયત્નોથી શરૂ થયેલી 'લિજજત પાપડ' આજે ભારત કક્ષાએ ભરપુર નામના

મેળવી ચૂકી છે. ઓક્ટોબર ૧૯૮૪માં લિજજત પાપડના ભદ્રાબેન ભટ્ટે યુનેસ્કો દ્વારા આયોજિત એક આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્યશાળામાં હિસ્સો લઈ વિશ્વ કક્ષાએ ગુજરાતની ખમીરવંતી સ્ત્રીઓની સુગંધ પહોંચાડી હતી. એવી જ રીતે પોતાના બાળકો માટે ગુજરાતી સ્વાદના પીઝા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા જશુબેન્સ પીઝા પાડોશીઓએ વખાણ્યા અને ભારત કક્ષાએ પીઝાની ગુજરાતી બ્રાંડ જશુબેન્સ પીઝાનો આરંભ થયો. આવી તો કેટલીયે સિદ્ધિઓ ગુજરાતી સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોના નામે નોંધાયેલી છે.

ગુજરાતની મહિલાઓની આ સિદ્ધિઓ પોકારી પોકારીને કહે છે કે ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ માત્ર પુરૂષોનો જ ઈજારો નથી. સ્ત્રીઓ કૌટુંબિક જવાબદારીઓ નિભાવવાની સાથે ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ પણ ખૂબીપૂર્વક કરી જાણે છે. ગુજરાતી મહિલાઓ ધંધાના સંશોધન, કાર્યક્ષમ સંચાલન અને એ રીતે ધંધાની સફળતા મેળવવા માટે સક્ષમ છે. **મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો સામેના પડકારો :**

૧. કામ અને ઘરેલુ જવાબદારીઓ વચ્ચે ધર્ષણ :

વિકસિત કે વિકાસશીલ તમામ દેશોમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક જવાબદારીઓ તેમને સફળ ઉદ્યોગ સાહસિક બનતા અટકાવે છે. બાળકો, ઘર અને વડીલોની સારસંભાળની પ્રાથમિક જવાબદારીને લીધે સ્ત્રીઓ પોતાનો તમામ સમય ધંધાકીય પ્રવૃત્તિમાં રોકી શકતી નથી.

૨. શિક્ષણ માટે જાતિગત ભેદભાવ :

આજે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં છોકરીઓ મેદાન મારી જાય છે, પરંતુ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટેની

પરવાનગી આ તમામ છોકરીઓને મળતી નથી. આથી તેઓ પોતાના શિક્ષણ તથા વ્યવસાયી અને તકનિકી કૌશલ્ય વચ્ચે સાયુજ્ય સાધી શકતી નથી. તેમને ઊંચી ઉત્પાદકતા ધરાવતા ધંધાના વિકાસ માટે પુરતો અનુભવ પણ મળતો નથી.

૩. નાણાંનો અભાવ :

કોઈ પણ ઉદ્યોગ સાહસિક માટે નાણાની પ્રાપ્યતા બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન હોય છે. તેમાં પણ સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકો માટે આ પ્રશ્ન વધુ વિકરાળ છે કારણ કે તેમની પાસે વ્યક્તિગત ઓળખ હોતી નથી, તેમની પોતાની માલિકીની કોઈ સંપત્તિ હોતી નથી અને ઘણાં કાયદાકીય દસ્તાવેજો પર તેમણે પતિની સહી લેવાની જરૂર પડે છે.

૪. ઘરની વધુ જવાબદારી :

પુરૂષોની સરખામણીએ સ્ત્રીઓ પર ઘરનો ભાર વધુ હોય છે. આપણી સમાજ રચનામાં ઘર સંભાળવું એ સ્ત્રીની પ્રાથમિક જવાબદારી છે. ખાસ કરીને ગ્રામીણ તેમ જ વધુ બાળકો ધરાવતી સ્ત્રીઓ વધુ જવાબદારી વેંઢારતી હોય છે. તેમણે તેમની ગૃહિણી તરીકેની પારંપરિક ભૂમિકા ફરજિયાત નિભાવવી પડે છે અને તેથી પુરૂષોની સરખામણીએ તેની પાસે ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ માટે ફાળવવાનો સમય ઓછો હોય છે.

૫. કાયદાકીય અડચણો :

સ્ત્રી દ્વારા સંચાલન થતું હોય તેવા ઔદ્યોગિક સાહસો માટેનું કાયદાકીય પર્યાવરણ ખૂબ અટપટું છે. લગ્ન, વારસાઈ હક અને જમીનને લગતા કાયદાઓ સ્ત્રીઓને સંપત્તિની માલિક બનતા રોકે છે. ક્યારેક તે પતિની કે પુત્રની સાથે સંપત્તિની સહમાલિક હોય છે પણ છતાં એ સંપત્તિ પર પણ તેનો હક હોતો નથી.

૬. કુટુંબમાંથી સહકારનો અભાવ :

ઘણી વખત પતિ તેમ જ કુટુંબના અન્ય સભ્યો ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલી સ્ત્રીને સતત એ વાતનો અહેસાસ કરાવ્યા કરે છે કે તે ઘરની જવાબદારી સરખી રીતે સાંભળી શકતી નથી. પરિણીત સ્ત્રીએ ઘરની જવાબદારી પૂરી કરીને જ બહારનું કામ કરવું જોઈએ તેવી એક સામાજિક ગોઠવણ છે. પતિનો સહકાર અને પરવાનગી એ સ્ત્રીઓના ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશની પહેલી શરત છે.

૭. મૂડીનો અભાવ :

બેંક જેવા નાણાના પારંપરિક સ્ત્રોતો સ્ત્રીઓને ધિરાણ આપતા ખચકાય છે. ખાસ કરીને ત્યારે, જ્યારે તેને કોઈ પુરૂષનો ટેકો ન હોય. સ્ત્રીઓ પાસે મૂડીના અભાવ ઉપરાંત ધંધો શરૂ કરવા માટેની કાયદાકીય જાણકારીનો પણ અભાવ હોય છે.

૮. આત્મવિશ્વાસનો અભાવ :

આપણા સમાજમાં સફળ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોના દૃષ્ટાંત આંગળીના વેઢે ગણાય તેટલા છે, ત્યારે કોઈ સફળ મહિલાનું દૃષ્ટાંત ન લઈ શકતી સ્ત્રીઓમાં આત્મવિશ્વાસની કમી જોવા મળે છે. બીજું, પેદાશોના વેચાણ સાથે સંકળાયેલી સ્ત્રીઓને સમાજ ધિક્કારની નજરે જુએ છે.

૯. કાયા માલસામાનની અછત :

મોટા ભાગના સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોને કાયા માલસામાન તથા ઉત્પાદનના અન્ય સાધનોની અછત તેમ જ તેના ખૂબ ઊંચા ભાવોની સમસ્યા નડતી હોય છે.

૧૦. ગળાકાપ હરીફાઈ :

સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકો પાસે પોતાની પેદાશનું વેચાણ વધારવા માટે ભારે

જાહેરાત ખર્ચ કરવા માટે પૂરતા નાણા હોતા નથી. તેથી તેમણે પોતાની પેદાશોના વેચાણ માટે સંગઠિત બજારો અને અન્ય પુરૂષ હરીફો સાથે તીવ્ર હરીફાઈનો સામનો કરવો પડે છે.

૧૧. શિક્ષણનો અભાવ :

ભારતમાં હજુ મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ નિરક્ષર છે. નિરક્ષરતા જ સામાજિક તેમ જ આર્થિક સમસ્યાઓ માટેનું મૂળભૂત કારણ છે. શિક્ષણના અભાવને લીધે સ્ત્રીઓ ધંધાની ટેકનોલોજીના અને બજાર અંગેના જ્ઞાનથી વંચિત રહે છે.

૧૨. સમાજમાં પુરૂષોનું વર્ચસ્વ :

ભારતીય બંધારણમાં કોઈ જાતિગત ભેદભાવ નથી, છતાં વ્યવહારુ જગતમાં સ્ત્રીઓને બધી રીતે નબળી ગણવામાં આવે છે. આથી સ્ત્રીઓ ધંધાકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશતા ખચકાય છે.

૧૩. જોખમ સહન કરવાની ઓછી શક્તિ :

સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત કે અલ્પ શિક્ષિત હોય છે અને નાણાકીય સ્વાવલંબનનો પણ અભાવ વર્તાય છે. તેથી તેમની ધંધાકીય જોખમ ઉપાડવાની ક્ષમતા પુરૂષોની સરખામણીએ ઘણી ઓછી હોય છે.

૧૪. માર્કેટિંગ કૌશલ્યનો અભાવ :

સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોએ તેમની પેદાશના વેચાણ માટે મધ્યસ્થીઓ પર આધારિત રહેવું પડે છે. કારણ કે તેમણે ધંધા માટે મોકાનું સ્થળ, વાહનવ્યવહારની સગવડ, વિશાળ કદના સ્થાપિત થઈ ચુકેલા ઉદ્યોગો સાથે તીવ્ર હરીફાઈ જેવી સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે.

૧૫. પુરૂષો પાસેથી કામ લેવાની

અણઆવડત :

ઘણી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકો પાસે ધંધાની સૂઝ અને કૌશલ્ય હોય છે પણ,

તેઓ પુરૂષો પાસેથી કામ લેવામાં કાચી પડે છે. કેટલીક વાર પુરૂષ કામદારો પોતે જ સ્ત્રીના વર્ચસ્વ નીચે કામ કરવા તૈયાર હોતા નથી. મોટા ભાગના અલ્પશિક્ષિત કે અશિક્ષિત પુરૂષો સ્ત્રીને બોસ તરીકે સહન કરી શકતા નથી.

૧૬. વ્યવસાયિક તાલીમનો અભાવ :

ગરીબી અને નિરક્ષરતા એ સ્ત્રીઓની ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં ઓછી ભાગીદારીના મહત્વના કારણો છે. આપણે સ્ત્રીઓને શિક્ષિત કરીએ તો પણ તે વ્યવસાયિક તાલીમ હોતી નથી. ખુદ માતાપિતા જ પોતાની દીકરીઓ વ્યવસાયિક તાલીમ પામે તેવું પસંદ કરતા નથી.

સ્ત્રીઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું પ્રમાણ વધારવા માટે માર્ગદર્શક સૂચનો :

ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશતી સ્ત્રીઓની અડચણો દૂર કરવી હોય તો તેમના માટે માત્ર તકોનું સર્જન કરવાને બદલે આપણી પારંપરિક વિચારસરણી અને માનસિકતામાં મોટો બદલાવ લાવવો પડશે. વર્તનમાં પરિવર્તન, વ્યવસાયિક તાલીમ અને મદદરૂપ સેવાઓ માટેના કાર્યક્રમો કરવા જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસ માટે તેને પોતાના અસ્તિત્વ, અલગ વ્યક્તિત્વ અને દેશના આર્થિક વિકાસમાં તેના સહયોગ જેવી બાબતો અંગે જાગૃત કરવી જોઈએ. આ માટેની શરૂઆત સ્ત્રીઓની બાળવયથી જ થાય તે જરૂરી છે. અહીં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની ભૂમિકા વધારવા માટે કેટલાક સૂચનો નોંધ્યા છે :

૧. માળખાકીય સુવિધાઓનો વિકાસ :

કોઈ પણ ધંધાકીય એકમ માટે માળખાકીય સુવિધાની પ્રાપ્યતા એક મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ઔદ્યોગિક

જમીનની ફાળવણી, શેડની ફાળવણી કે અન્ય સગવડોની વહેંચણી સમયે સરકારે સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોને પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. જો કે, આવી સગવડોનો મહિલાઓના નામે પુરૂષો દ્વારા દુરુપયોગ ન થાય તે માટે તકેદારી ચોક્કસ રાખવી જોઈએ.

૨. વ્યક્તિત્વ વિકાસ :

સ્ત્રીઓનું સામાન્ય શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું લાવવા પ્રયાસો થવા જોઈએ. સાથે જ તેમની વ્યવસાયિક તાલીમ, વ્યવહારુ અનુભવ અને વ્યક્તિત્વ વિકાસના કાર્યક્રમો માટે પણ યોગ્ય જોગવાઈ હોવી જોઈએ જેથી તેમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું સ્તર ઊંચું લાવી શકાય.

૩. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની સ્વમદદ માટેની તૈયારી :

આ પ્રકારની સ્વમદદ કરતા જૂથો મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને ઉત્પાદનના સાધનો અને મૂડીભંડોળ એકઠું કરવામાં મદદરૂપ થવા જોઈએ, જેથી કરીને ઉદ્યોગો અને વ્યાપાર-વાણિજ્યના ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ કાઠું કાઢી શકે.

૪. ધંધાકીય વિકાસના તાલીમ કાર્યક્રમો :

આવા કાર્યક્રમોમાં રોજબરોજના ધંધાકીય સંચાલનની તાલીમ આપવામાં આવે છે. જેમ કે, હિસાબો સંભાળવા, કરવેરાનું સંચાલન કરવું અને ધંધાને લગતા કાયદાકીય નીતિનિયમોનું પાલન કરવું. આવા કાર્યક્રમો નિયમિત થવા જોઈએ અને સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોએ તેનો પુરતો લાભ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૫. નાણાની પ્રાપ્યતા :

સ્ત્રીઓને ઉદ્યોગોમાં પ્રવેશ કરવા માટે પૂરતા નાણા પ્રાપ્ય બને તે માટે બેંકો તેમજ નાણાકીય સંસ્થાઓએ આગળ આવવું જોઈએ. જરૂર પડે ત્યાં સરકારે

પણ હસ્તક્ષેપ કરવો જોઈએ.

૬. રાષ્ટ્રકક્ષાની સંસ્થાઓ સ્થાપવી :

સ્ત્રી ઉદ્યોગ સાહસિકોના પ્રશ્નોની, તકલીફોની કે અન્ય બાબતોની ચર્ચા કરવા રાષ્ટ્રકક્ષાએ સંસ્થાઓની સ્થાપના થવી જોઈએ. આવી સંસ્થાઓમાં મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોની તકલીફો અને ફરિયાદોને સ્થાન હોવું જોઈએ અને તેના સમાધાન માટેના પ્રયત્નો થવા જોઈએ.

ઉપસંહાર :

સ્ત્રીઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં થયેલો વધારો અને તેનો દેશના આર્થિક વિકાસમાં ફાળો ભારતમાં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. મહિલાઓએ પોતાની ફરતે રહેલું કોચલું તોડીને દરેક ધંધાકીય પ્રવૃત્તિમાં પાપડથી માંડીને પાવર કેબલ સુધી પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. આપણા દેશ પાસે ઘણી સફળ મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોના ઉદાહરણો છે. છતાં, આપણી સંસ્કૃતિ પુરૂષપ્રધાન હોવાથી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોએ પરિવાર અને સમાજ તરફથી ઘણાં પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકતાની સફળતાનો આધાર તેઓના વિધિવિત શિક્ષણ અને તાલીમની પ્રાપ્યતા પર રહેલો છે. જો યોગ્ય કાર્યક્રમો કરવામાં આવે અને મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તેમ જ વખતોવખત બિરદાવવામાં આવે તો ઈશ્વરના આ શ્રેષ્ઠ સર્જન પાસેથી આ દિશામાં પણ ઘણી આશાઓ સેવી શકાય.

સંદર્ભ સૂચિ :

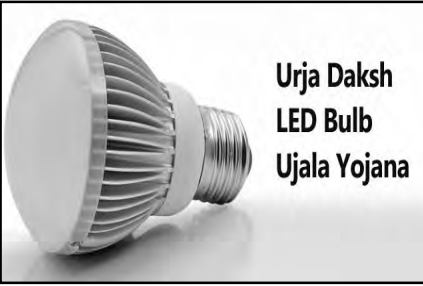
૧. આશિષ માથુર, “Women Entrepreneur in the agricultural Sector.”
૨. મહેશ બાબરિયા અને મિત્તલ છેડા, “Women Entrepreneurs in India”

૩. જે. જયલતા, Role of Women Entrepreneurs in Social Upliftment
૪. ડી.સી. સ્ટાર્ચર, ‘Women entrepreneurs: Catalysts for transformation’
૫. જી.એન. ભારદ્વાજ, “Women Entrepreneurship in India: Opportunities and Challenges”
૬. કે. રાવ, Women Entrepreneur in Lower Middle Class Families and their Problems, Research Paper Presented at National seminar on Women Entrepreneurship
૭. એસ. સૈદાપુર, ‘Women candle entrepreneurs in Gulbarga district – A micro analysis’
૮. એસ. કે. ચોથાણી, Women Entrepreneurship.
૯. એમ. ડી. વીંજે, Women Entrepreneurs in India.
૧૦. ડી. એલ. રાની, Women Entrepreneurs.
૧૧. www.worldbank.org
૧૨. wikipedia.org
૧૩. www.lighthouseinsights.com
૧૪. www.indiaainfoline.com
૧૫. www.ebbf.org
૧૬. www.indiatogether.org
૧૭. www.indiatimes.com
૧૮. www.narendramodi.in
૧૯. www.gujaratindia.com

ડૉ. ઋચા શાહ અમદાવાદની પી.ડી. પંડ્યા મહિલા કોમર્સ કોલેજમાં પ્રોફેસર છે.

ભારતમાં ઊર્જા કાર્યક્ષમતાના યુગનો ઉદય

શ્રી સૌરભ કુમાર

Urja Daksh
LED Bulb
Ujala Yojana

ઉજલા યોજના તબક્કાવાર રીતે ચાલે છે અને તેનો ઉદ્દેશ ભારતમાં તમામ રાજ્યોને આવરી લેવાનો છે. ઉજલા યોજના હેઠળ ૧૦ કરોડથી વધારે એલઈડીનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું છે, જેના પરિણામે દરરોજ ૩.૫ કરોડ કિલોવોટ ઊર્જાની બચત થાય છે. આ રીતે આપણે ભારતમાં ૨,૬૬૫ મેગાવોટની પીક ડિમાન્ડ ટાળી છે અને દરરોજ ૨૯.૫૩૬ ટન કાર્બનના ઉત્સર્જનમાં ઘટાડો કર્યો છે. એટલું જ નહીં રાજ્ય મુજબ સર્વે પર નજર કરી તો આપણે બલ્બ દીઠ આશરે ૩૨ ટકા ઊર્જાની બચત પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ છીએ. તેનાથી લોકોના વીજળીના બિલમાં પણ ઘટાડો થશે. ૩૧ માર્ચ, ૨૦૧૭ સુધીમાં અમે સમગ્ર દેશમાં ૨૦ કરોડ એલઈડી બલ્બના વિતરણનો લક્ષ્યાંક નિર્ધારિત કર્યો છે.

વર્ષ ૨૦૦૦ની શરૂઆતથી ભારતે નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ નોંધાવી છે. દેશ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરી રહ્યો છે. તેની સાથે સાથે કુટુંબોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે અને આધુનિક સુખસુવિધાઓમાં પણ. ભારતની વિકાસની ગતિ સાથે તાલમેળ જાળવવા ઊર્જાની વધતી માગને પૂર્ણ કરવાનો મુદ્દો કેન્દ્રસ્થાને આવ્યો છે. સમગ્ર દેશમાં વીજળીનો સતત પુરવઠો પૂરો પાડવાનું અભિયાન મોટો પડકાર છે અને ટૂંકાગાળામાં આ લક્ષ્યાંક પાર પાડવામાં નોંધપાત્ર પડકારો સંકળાયેલા છે. જ્યારે ઊર્જા ઉત્પાદનના પરંપરાગત સ્ત્રોતો પર્યાવરણ પર ભાર વધારે છે અને ટૂંક સમયમાં તેમના જથ્થાનો અંત આવશે, ત્યારે ઊર્જાના પુનઃપ્રાપ્ય સ્ત્રોતો હજુ પણ પ્રચલિત થયા નથી, કારણ કે આ સ્ત્રોતોના વપરાશમાં પ્રમાણમાં વધારે ખર્ચ થાય છે.

આ પડકારનો સામનો કરવા સરકારે નવીન પહેલ હાથ ધરી છે અને નવીન સોલ્યુશન રજૂ કર્યા છે. જ્યારે સરકાર વીજ ઉત્પાદન વધારવા કામ કરે છે, ત્યારે ઊર્જા કાર્યક્ષમતાને સ્થાયી માર્ગ તરીકે જોવામાં આવે છે. ઊર્જા કાર્યક્ષમતા એટલે વીજળીનો સમાન પુરવઠો ઊર્જાના ઓછા વપરાશ સાથે પ્રદાન કરવો. પરંપરાગત ઉપકરણોની સરખામણીમાં ઓછી ઊર્જાનો વપરાશ કરતાં ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરીને ઊર્જામાં કાર્યક્ષમતા લાવી શકાશે. ઊર્જા કાર્યક્ષમતાનો ચમત્કાર સરળ રીતે લોકો વચ્ચે પહોંચાડવામાં આવ્યો છે, જે જાગૃતિ અને વાજબીપણાના

અવરોધોને અસરકારક રીતે દૂર કરે છે. આપણે ખરેખર સુવર્ણ યુગમાં જીવીએ છીએ, જ્યારે ઊર્જાના વપરાશ માટે નવીન માર્ગોને પ્રથમ મોટું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે. દેશની ટોચની સંસ્થા એનઈ એફિશિયન્સી સર્વિસીસ લિમિટેડ (ઈઈએસએલ)ને અખિલ ભારતીય સ્તરે ઊર્જા કાર્યક્ષમ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા અને ભારતના વીજળીની સુવિધાથી વંચિત વિસ્તારોમાં પ્રકાશ પાથરવા લાઈટના યુનિટની બચત કરવાનો પ્રોજેક્ટ સુપરત કરવામાં આવ્યો છે. ભારતમાં બીઈઈ સાથે ઈઈએસએલ દેશમાં ઊર્જા કાર્યક્ષમ બજારને વિકસાવવાની જવાબદારી ધરાવે છે. ઈઈ ક્ષેત્રમાં સરકારના નોંધપાત્ર દબાણને ધ્યાનમાં રાખીને સફરને આગળ વધારવા ઈઈએસએલ ઉજલા (તમામ માટે વાજબી એલઈડી દ્વારા ઉન્નત જ્યોતિ), સ્ટ્રીટ લાઈટ નેશનલ પ્રોગ્રામ (એસએલ એનપી), ઊર્જા કાર્યક્ષમ પંખાનો વિતરણ કાર્યક્રમ, એજીડીએસએમ સાથે ઊર્જા કાર્યક્ષમ બિલ્ડિંગનો કાર્યક્રમ, કૃષિ પમ્પ વિતરણ યોજના જેવા ઊર્જા કાર્યક્ષમ કાર્યક્રમો સફળતાપૂર્વક ચલાવે છે. આ તમામ પહેલો ઊર્જાના વપરાશમાં ઘટાડો કરવા અને ઊર્જાની બચત વધારવા ચોક્કસ ક્ષેત્રને સેવા પ્રદાન કરે છે.

ઉજલાનો જાદુઈ પ્રકાશ

ઊર્જા કાર્યક્ષમતામાં સરકારની એક મૂળભૂત સિદ્ધિ અખિલ ભારતીય સ્તરે ઉજલા કે એલઈડી બલ્બ કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે. સાઉથ બ્લોકમાં

યોજના સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૬

પ્રધાનમંત્રીની ઓફિસમાં એક લાઈટ બલ્બના સ્થાને એલઈડી બલ્બ નાંખવાની સરળ કામગીરી રાષ્ટ્રીય સ્તરે અભિયાન બની ગઈ હતી. ભારતીય કુટુંબમાં લાઈટિંગ વીજ વપરાશનો પ્રથમ આધારભૂત સ્ત્રોત છે અને ઊર્જાની મોટી બચત કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ આ ક્ષેત્રને લક્ષ્યાંક બનાવવાનો છે. ભારતીય ઘરો, કાર્યસ્થળો અને બજારના વિસ્તારોમાં બલ્બનો મોટા પાયે ઉપયોગ થયો હતો. એલઈડી લાઈટના ઓછા પ્રસાર માટે તેની ઊંચી કિંમત અને જનતામાં જાગૃતિનો અભાવ હતો. પણ બલ્બ વગેરે પરંપરાગત લાઈટિંગ બિનકાર્યદક્ષ હોવાની સાથે વીજળીના વધુ વપરાશ તરફ દોરી જતી હતી. અપર્યાપ્ત બલ્બની વધતી સંખ્યા દેશના વીજળીના વપરાશમાં વધારા તરફ દોરી જવાની હતી. હવે જો ઊર્જામાં મોટી બચત કરવી હોય, તો સંપૂર્ણ દેશમાં બલ્બના સ્થાને ઊર્જા કાર્યદક્ષ એલઈડી સ્થાપિત કરવાનો હતો. આ સમસ્યામાં તક ઇપાયેલી હતી અને તેના પગલે વિશ્વના સૌથી મોટા અને વિસ્તૃત એલઈડી વિતરણ કાર્યક્રમ ઉજાલા (તમામ માટે વાજબી લાઈટિંગ દ્વારા ઉન્નત જ્યોતિ) તરફ દોરી ગઈ હતી. આ કાર્યક્રમ ભારતના આદરણીય પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ પાંચમી જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫ના રોજ શરૂ કર્યો હતો. આ પહેલમાં નોડલ એજન્સી ઈઈએસએલએ આગોતરા ધોરણે કે ઓન-બિલ ફાઈનાન્સિંગ મારફતે વાજબી એલઈડી બલ્બ લોકોને પ્રદાન કરવા સમગ્ર દેશમાં તબક્કાવાર એલઈડી વિતરણ કેન્દ્રો સ્થાપિત કરવાની કામગીરી હાથ ધરી હતી. સ્વદેશી ઉત્પાદકો પાસેથી મોટી સંખ્યામાં એલઈડીની ખરીદી કર્યા પછી વિતરણ કિઓસ્કની વિસ્તૃત ચેઈન મારફતે તેનું વેચાણ કરવામાં આવ્યું હતું. ઈઈએસએલ દ્વારા મોટા પાયે એલઈડી બલ્બની ખરીદીના કારણે ઉત્પાદકો વચ્ચે સ્વસ્થ સ્પર્ધા થઈ હતી અને ભારતમાં એલઈડી બલ્બની કિંમત રૂ. ૩૦૦થી રૂ.

૪૦૦થી ઘટીને રૂ. ૭૫થી રૂ. ૮૫ થઈ ગઈ છે. ઈઈએસએલએ એક વર્ષમાં ભારતમાં ઊર્જા કાર્યદક્ષ લાઈટિંગના બજારની કાયાપલટ કરી નાંખી હતી. ઈઈએસએલ એલઈડી બલ્બની ખરીદી જે દરે કરે છે એ રૂ. ૫૫ છે અને પછી તેનું વેચાણ કરવેરા અને વધારાના ખર્ચ ઉમેરી ભારતમાં ગ્રીડથી જોડાયેલા ગ્રાહકોને કરે છે.

અત્યારે ઉજાલા યોજના તબક્કાવાર રીતે ચાલે છે અને તેનો ઉદ્દેશ ભારતમાં તમામ રાજ્યોને આવરી લેવાનો છે. ઉજાલા યોજના હેઠળ ૧૦ કરોડથી વધારે એલઈડીનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું છે, જેના પરિણામે દરરોજ ૩.૫ કરોડ કિલોવોટ ઊર્જાની બચત થાય છે. આ રીતે આપણે ભારતમાં ૨,૬૬૫ મેગાવોટની પીક ડિમાન્ડ ટાળી છે અને દરરોજ ૨૮.૫૩૬ ટન કાર્બનના ઉત્સર્જનમાં ઘટાડો કર્યો છે. એટલું જ નહીં રાજ્ય મુજબ સર્વે પર નજર કરી તો આપણે બલ્બ દીઠ આશરે ૩૨ ટકા ઊર્જાની બચત પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ છીએ. તેનાથી લોકોના વીજળીના બિલમાં પણ ઘટાડો થશે. ૩૧ માર્ચ, ૨૦૧૭ સુધીમાં અમે સમગ્ર દેશમાં ૨૦ કરોડ એલઈડી બલ્બના વિતરણનો લક્ષ્યાંક નિર્ધારિત કર્યો છે.

એસએલએનપી મારફતે લાઈટિંગ

સ્ટ્રીટ લાઈટિંગ નેશનલ પ્રોગ્રામ (એસએલએનપી)ની ઊર્જા બિનકાર્યદક્ષતાની સમસ્યાનું સમાધાન કરવા ઈઈએસએલ દ્વારા ચાલતી સરકારે અન્ય એક પહેલ સફળતાપૂર્વક હાથ ધરી છે. ભારતમાં સ્ટ્રીટ લાઈટને બીજું સૌથી મહત્વપૂર્ણ જૂથ ગણવામાં આવે છે, જે નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઊર્જાની બચત કરી શકે છે. ભારતમાં બિનકાર્યદક્ષ સોડિયમ વેપર લાઈટનો ઉપયોગ અને શેરીઓમાં પ્રકાશ પાથરવા પરંપરાગત ટ્યુબલાઈટનો ઉપયોગ હજુ પણ થાય છે. પરંપરાગત લાઈટિંગ ઊર્જાના વર્તમાન ઉત્પાદન પર જ ભારણ નથી, પણ લાઈટિંગનું અપર્યાપ્ત સ્તર અને ખરાબ રંગ જાહેર સમસ્યા

બની ગયા છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે કહેવાય છે કે જો આકાશમાંથી પ્રકાશિત સ્ટ્રીટ લાઈટનું માળખું દેખાય, તો તે બિનજરૂરી ક્ષેત્રોમાં લાઈટનો બગાડ અને રાત્રે આકાશમાં પ્રદૂષણ સમાન છે. અહીં ‘ડાર્ક સ્કાય ઈનિશિયેટિવ’ની વિભાવના આત્મસાત કરવામાં આવી હતી તથા ઊર્જાનો ઓછો ઉપભોગ, ફક્ત માર્ગોને પ્રકાશિત કરતી, પ્રકાશનો બગાડ ઘટાડતી અને રંગના મિશ્રણનો સૂચકાંક વધારતી સ્ટ્રીટ લાઈટ માટે સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. પછી ભવિષ્યના માર્ગનું આયોજન થયું હતું અને ઈઈએસએલએ પોતાના ખર્ચે એટલે કે શહેરી સ્થાનિક સંસ્થા (યુએલબી) પાસેથી રોકાણ મેળવ્યાં વિના નવી કાર્યદક્ષ ઊર્જા સાથે પરંપરાગત સ્ટ્રીટ લાઈટને બદલવાનું શરૂ કર્યું હતું. નવી લાઈટ ઊર્જાનો ઓછો ઉપયોગ કરે છે, રંગનો સુભગ સમન્વય ધરાવે છે અને તેમના વિસ્તારમાં જ પ્રકાશ ફેંકે છે. અત્યારે આકાશમાંથી લાઈટિંગ માળખામાંથી ચારે તરફ પ્રકાશ દેખાતો નથી, પણ માર્ગ પર દીવા પાથર્યા હોય તેવું લાગે છે. યુએલબી કે મ્યુનિસિપાલિટી સાથે ઈઈએસએલના સ્ટ્રીટ લાઈટ કોન્ટ્રાક્ટ સામાન્ય રીતે ૭ વર્ષના છે, જેમાં ઈઈએસએલ લઘુત્તમ ઊર્જા બચત (સામાન્ય રીતે ૫૦ ટકા)ની ખાતરી આપવાની સાથે મ્યુનિસિપાલિટીને વધારાના કોઈ ખર્ચ વિના ફી રિવેલેસમેન્ટ અને લાઈટની જાળવણી કરવાની સુવિધા પ્રદાન કરે છે.

સમગ્ર દેશમાં ૭,૬૩,૦૦૦ ઊર્જા બિનકાર્યદક્ષ સ્ટ્રીટ લાઈટને એલઈડી લાઈટ સાથે બદલવામાં આવી છે અને આ માટેનું કામકાજ સતત ચાલુ છે. પૂર્ણ થયેલા શહેરોમાં વાર્ષિક ઊર્જા બચત અંદાજે ૧૦,૧૧,૮૧,૨૬૩ કિલોવોટ છે. રસપ્રદ બાબત એ છે કે, રાજ્યમાં પૂર્ણ થયેલ દરેક પ્રોજેક્ટ નિશ્ચિત સમયરેખામાં પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો હતો. યુએલબી પૂર્ણ કરવામાં સૌથી ઓછો સમય એક મહિનો અને સૌથી વધારે સમય ૧૧ મહિના હતો. જ્યારે એવું જોવામાં આવ્યું હતું કે,

મહત્તમ પ્રોજેક્ટ ઝથી ૫ મહિનામાં પૂર્ણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. વળી ઊર્જા કાર્યદક્ષ સ્ટ્રીટ લાઇટથી કાર્બનના ઉત્સર્જનમાં ઘટાડો થવાથી વિસ્તારના પર્યાવરણ પર મુખ્ય અસર થઈ છે. વિવિધ રાજ્યોમાં પૂર્ણ થયેલા યુએલબીના કારણે દરરોજ કુલ ૨૩૦ ટન કાર્બન ડાયોક્સાઇડનું ઉત્સર્જન ઘટ્યું છે.

ઊર્જા કાર્યદક્ષતામાં કૃષિનું પ્રદાન

લાઇટિંગ ક્ષેત્રમાં કામગીરી કર્યા પછી ઊર્જાની બચત કરવાનું નોંધપાત્ર ક્ષેત્ર કૃષિને ગણવામાં આવ્યું હતું. ભારતમાં કુલ રાષ્ટ્રીય ઊર્જા વપરાશમાં ૧૮ ટકા હિસ્સો કૃષિ ક્ષેત્રનો છે. સેન્ટ્રલ ઇલેક્ટ્રિસિટી ઓથોરિટી (સીઈએ) મુજબ, કૃષિ ક્ષેત્રમાં ૨૦.૨૭ મિલિયન પમ્પ સ્થાપિત થયેલા છે. અહીં જોવામાં આવ્યું હતું કે, વીજ પુરવઠામાં અનિયમિતતા અને ઊતરતી કક્ષાના પમ્પ સેટનું વિષયક વીજ ગ્રીડ પર સતત ભારણ વધારતું હતું.

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વીજ પુરવઠો અનિયમિત હોવાથી ખેડૂતોને વારંવાર પમ્પ રિપેરિંગનો ખર્ચ થાય છે. એટલે તેઓ સ્થાનિક ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદિત ઊતરતી ગુણવત્તાયુક્ત, સસ્તાં પમ્પ ખરીદવાનું પસંદ કરે છે, જે વીજ ઊર્જાનો વપરાશ વધારે છે. જ્યારે કૃષિ ક્ષેત્રમાં વીજળીના દર સબસિડાઇઝ કે ફી છે, ત્યારે ખેડૂતો માટે ઊર્જા કાર્યદક્ષ પમ્પોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂરિયાતમાં ઘટાડો થયો હતો. એટલે મોટા પાયે બિનકાર્યદક્ષ કૃષિ પમ્પોનો વધારે ઉપયોગ થવાથી વીજળીની માગમાં વધારો થયો હતો. આ સમસ્યાનું સમાધાન કરવા ઈઈએસએલ ખેડૂતોને ઊર્જા કાર્યદક્ષ પમ્પોનો સેટ પ્રદાન કરવા એક્ટ્રિકલ્ચર ડિમાન્ડ સાઇટ મેનેજમેન્ટ (એજીડીએસએમ)ની પહેલ હાથ ધરી હતી. અહીં ઈઈએસએલએ ખેડૂતોને પીઈઈ સ્ટાર લેબલ ધરાવતા ઊર્જા કાર્યદક્ષ પમ્પનો સેટ પ્રદાન કરવા ખેડૂતો અને ડિસ્કોમ વચ્ચે સમજૂતિ કરાર (એમઓયુ) કર્યા છે. ઊર્જાની બચત મારફતે તેનું રોકાણ વસૂલવામાં આવ્યું છે. કૃષિ ક્ષેત્રમાં

પરિવર્તનનું આ પ્રથમ પગથિયું હતું અને તેની સૌથી વધુ જરૂર હતી. એજીડીએમએસ હેઠળ આંધ્રપ્રદેશ અને કર્ણાટકમાં ૪૪૨૩ પમ્પ સેટ બદલવામાં આવ્યાં છે. એજીડીએસએમ પહેલના પરિણામે દર વર્ષે આશરે ૨૨૯.૭ લાખ કિલોવોટ વીજળીની બચત થાય છે. એવું જોવામાં આવ્યું છે કે ઊર્જા કાર્યદક્ષ બીઈઈ સ્ટાર લેબલ ધરાવતા પમ્પો ખેડૂતોને પ્રદાન કરવામાં આવ્યાં છે, જે જૂનાં ઊર્જા કાર્યદક્ષ પમ્પોની સરખામણીમાં ૨૫થી ૩૭ ટકા વધારે કાર્યદક્ષ છે.

સ્માર્ટ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના સ્ટોકનું નિર્માણ

તાજેતરમાં કાર્યદક્ષ ઈમારતોને સ્થાયી વિકાસનું ભવિષ્ય માનવામાં આવે છે. સ્થાયી વિકાસનું ભવિષ્ય સ્માર્ટ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં રહેલું છે, જે ઊર્જાના ઓછા વપરાશ પર વર્તમાન સેટઅપથી વધારે સારી કામગીરી આપે છે. એક અંદાજ મુજબ, સરેરાશ એક બિલ્ડિંગમાં ઊર્જાનો આશરે ૩૦ ટકા બગાડ થાય છે અને જો તેની કાર્યદક્ષતા સુધારવા માટે કશું કરવામાં ન આવ્યું હોય, તો મોટો ફેરફાર કરવાની શક્યતા છે. ઈઈએસએલ બિલ્ડિંગમાં ઊર્જાના ૩૦ ટકા બગાડને અટકાવવા કાર્યક્રમો બનાવવા કાર્યરત છે. ઈઈએસએલનો બિલ્ડિંગ પ્રોગ્રામ નીતિ આયોગ, શ્રમ શક્તિ ભવન, ઈન્ડિયા હેબિટેટ સેન્ટર, યુપીએસસી બિલ્ડિંગ, આઈપી ભવન પર સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરે છે. અત્યારે ૧૮થી વધારે બિલ્ડિંગને ઊર્જા કાર્યદક્ષ બનાવવા માટે કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી છે. એવું જોવામાં આવ્યું હતું કે ઈઈએસએલને તેના પૂર્ણ થયેલા બિલ્ડિંગ પ્રોજેક્ટમાં આશરે ૧૯ ટકા ઊર્જાની બચત મળે છે. અહીં બીએમએસ કે બિલ્ડિંગ મેનેજમેન્ટ સિસ્ટમની નવી પ્રસ્તુત ટેકનોલોજી બચત અને ઉપકરણની કામગીરી પર નજર રાખવા સરકારમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. બીએમએસ સરળ યુઝર ઈન્ટરફેસ સાથેનું એક સોફ્ટવેર છે, જે બિલ્ડિંગના વહીવટદારને બચત કરવામાં મદદ કરે છે.

એનઈઈએફપી મારફતે પંખામાં ઊર્જાની બચત

લાઇટ ક્ષેત્રના પ્રયાસોથી આપણે હવે પંખાના બજારની વાત કરીએ. ભારતીય બજારમાં પંખાનું બજાર વાર્ષિક ૬ ટકાના દરે વૃદ્ધિ પામે છે. દરરોજ પંખાની વધતી જતી માંગને ધ્યાનમાં રાખીને ઈઈએસએલએ ઉજાલા યોજનાની જેમ પંખાની કાર્યદક્ષતા વધારવા માટે પણ કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો છે. એનઈઈએફપી હેઠળ ઈઈએસએલનો ઉદ્દેશ વર્ષ ૨૦૧૮ સુધીમાં ૩૫ કરોડ બિનકાર્યદક્ષ પંખાઓને બીઈઈ ફાઇવ સ્ટાર લેબલ ધરાવતા ઊર્જા કાર્યદક્ષ પંખાઓ સાથે બદલવાનો છે. અત્યારે આ યોજનાનો અમલ આંધ્રપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં થઈ રહ્યો છે. રાજસ્થાન અને બિહારની રાજ્ય સરકારો સાથે ચર્ચાવિચારણા ચાલુ છે. ઈઈએસએલએ સમગ્ર ભારતમાં તેનું વિસ્તરણ કરવાની યોજના બનાવી છે.

ભવિષ્યનો માર્ગ

ઈઈએસએલની વિવિધ યોજનાઓની સફળતાને આગળ ધપાવવા આપણે આપણા પ્રાથમિક અને નવીન નાણાકીય મોડેલ્સ મારફતે ઊર્જા કાર્યદક્ષ ઉત્પાદનો સાથે તેના વપરાશને ઓળખવાની અને તેને બદલવા સતત કામ કરવાની જરૂર છે. અત્યારે અમે ભારતમાં ઊર્જા કાર્યદક્ષ કાર્યક્રમોનો અમલ કરનાર અગ્રણી કંપની છીએ. અમારી સફર ચાલુ છે અને અમે ઈન્ટરનેશનલ રિલેશન્સ ગ્રૂપની શરૂઆત સાથે અન્ય દેશોમાં યોજનાઓનું વિસ્તરણ કરવાના છીએ. આ ગ્રૂપ ઈઈએસએલમાં નિષ્ણાત વ્યાવસાયિકો ધરાવે છે, જે અન્ય દેશોમાં કંપનીની સફળતાનું પુનરાવર્તન કરવા આક્રમકપણે કાર્યરત છે. ઈઈએસએલ ઊર્જા કાર્યદક્ષતાનો અમલ કરવા નવા વિચારો મેળવવા સતત આતુર છે.

લેખક એનર્જી એફિસીયન્સી સર્વિસીઝ લિમિટેડમાં મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની કેટલીક મહિલા શહીદો

અરુણા અસફ અલી

તેમનો જન્મ ૧૯૦૮માં એક બંગાળી પરિવારમાં થયો હતો. તેમણે ૧૯૩૦માં મીઠાના સત્યાગ્રહ મારફત સ્વતંત્રતા સંઘર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ગાંધી-ઈરવિન કરારના કેટલાક મહિના બાદ ચીફ કમિશનર દ્વારા તેમની ધરપકડ કરાઈ હતી. ૧૯૪૧માં ફરી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ માટે તેમની ધરપકડ કરાઈ હતી. ૮મી ઓગસ્ટે બધા જ અગ્રણી નેતાઓની ધરપકડ બાદ ૮મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ના રોજ ગોવાલિયા ટેંક મેદાનમાં તિરંગો ફરકાવનારાં તે સૌ પ્રથમ વ્યક્તિ હતા. ૧૯૪૨ની રફમી સપ્ટેમ્બરે તેમની બધી જ મિલકતો જપ્ત કરાઈ હતી અને તેમને તે પાછી મેળવવા તેમને આત્મસમર્પણ કરવા જણાવાયું હતું. તેમણે તેનો ઈનકાર કરતાં તેમની બધી જ વસ્તુઓ વેચી દેવાઈ હતી. તેમણે ડૉ. રામ મનોહર લોહિયા સાથે 'ઈન્કલાબ પત્ર' શરૂ કર્યું હતું, જેણે લોકોમાં મોટાપાયે જાગૃતિ ફેલાવી હતી અને ત્યાર બાદ મોટી સંખ્યામાં સરકારી કર્મચારીઓ અને હજારો વિદ્યાર્થીઓએ તેમની નોકરી-કોલેજ છોડી દીધા હતા તથા તેઓ સ્વતંત્રતા ચળવળમાં જોડાયા હતા. તેઓ '૧૯૪૨ની રાણી ઝાંસી' તરીકે ઓળખાતા હતા. તેઓ દિલ્હી મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના સૌ પ્રથમ મહિલા મેયર પણ બન્યાં હતાં. તેમણે 'લિંક એન્ડ પેટ્રીઅટ' નામનું જર્નલ્સ પણ બહાર પાડી હતું, જેમાં તેમના કામની ખૂબ જ પ્રશંસા થઈ હતી. તેમને અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય એવોર્ડ્સ પણ એનાયત થયા હતા.

સુચેતા કૃપલાણી

તેમનો જન્મ ૧૯૦૮માં અંબાલામાં થયો હતો. લાહોરમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ બાદ તેમણે દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ.ની પદવી મેળવી હતી. બાળપણથી જ તેમણે સ્વતંત્ર ભારતમાં જીવવાનું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું. ૧૯૩૨માં તેમણે જાહેર ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને ૧૯૩૮માં તેઓ રાજકારણમાં જોડાયા. દેશવાસીઓની સેવા કરવાના તેમના કામથી પ્રભાવિત થઈને ગાંધીજીએ ૧૯૪૦માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ માટે તેમની પસંદગી કરી હતી. ત્યાર બાદ તેમની ધરપકડ કરાઈ હતી. ૧૯૪૨-૪૩માં તેઓ ભૂગર્ભમાં જતા રહ્યા હતા અને તેમનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું. આ સમયમાં તેમણે ઓલ ઈન્ડિયા મહિલા કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી, જેણે તેમણે દેશ માટે લડવા મહિલાઓમાં પ્રેરક સંદેશ ફેલાવવાના એક મંચનું કામ કર્યું. આ મહત્વપૂર્ણ કાર્ય માટે તેમણે ૧૯૪૨માં 'અન્ડર ગ્રાઉન્ડ વોલેન્ટિયર ફોર્સ'ની પણ સ્થાપના કરી, જેમાં મહિલાઓને ડ્રીલ્સ, હથિયાર ચલાવવાની, પ્રાથમિક સારવારની અને સ્વ રક્ષણની પદ્ધતિઓ શીખવાડવામાં આવતી હતી. બે વર્ષ બાદ ૧૯૪૪માં તેમની ધરપકડ થઈ હતી. ૧૯૪૫માં જેલમાંથી બહાર આવ્યા બાદ તેમણે મોટાભાગનો સમય સામાજિક સેવામાં વિતાવ્યો. ૧૯૪૬માં પૂર્વ બંગાળમાં અને ૧૯૪૭માં પંજાબમાં કોમી રમખાણોના સમયમાં અપહરણ થયેલી મહિલાઓને તેમણે આશ્રય પૂરો પાડ્યો હતો. તેઓ માર્ચ ૧૯૬૩થી માર્ચ ૧૯૬૭ સુધી ઉત્તર પ્રદેશના મુખ્યમંત્રીપદે પણ હતા અને સ્વતંત્ર ભારતના સૌ પ્રથમ મહિલા મુખ્યમંત્રી બન્યા હતા.

કલ્પના દત્તા

તેમણે બંગાળમાં ઊચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. કલ્પના 'ભગવાન અને રાજાને વફાદાર રહીશ' તેવી પ્રતિજ્ઞાને 'ભગવાન અને દેશને વફાદાર રહીશ' તેવી પ્રતિજ્ઞામાં ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. શિક્ષણ પૂરું કર્યા બાદ તેમણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ મેળવ્યો, જ્યાં તેઓ લાકડી અને તલવાર જેવા શસ્ત્રોનો ઉપયોગ શીખ્યાં. ૧૯૨૯માં તેઓ ક્રાંતિકારીઓના સંપર્કમાં આવ્યા, પરંતુ ૧૯૩૨માં જ તેમણે તેમની સાથે જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો અને સ્વતંત્રતાની લડતમાં સક્રિય ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ મોટાભાગે પુરુષોનો જ પહેરવેશ પહેરતા. તેમણે ગુપ્ત રીતે સરકારી ઈમારતો પર ધાડ પાડી હતી. તેઓ ક્રાંતિકારીઓના જૂથના સભ્ય હોવાની શંકાના આધારે પોલીસે તેમના પર નજર રાખવાનું શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ તેમની વિરુદ્ધ કોઈ પુરાવા એકત્ર કરી શક્યા નહોતા. પહર્તાલિ ક્લબ પર પોલીસે દરોડો પાડ્યો ત્યારે કલ્પના દત્તા ક્રાંતિકારીઓની ટીમનો ભાગ હોવાનું પોલીસ જાણી શકી હતી. તેમની વિરુદ્ધ કલમ ૧૦૯ હેઠળ કેસ થયો હતો, પરંતુ પુરાવાના અભાવે તેમને જામીન મળી ગયા હતા અને ત્યાર બાદ તે ભાગી ગયા હતા. જોકે, ત્રણ મહિના બાદ તેમને પકડી લેવાયા હતા અને ચિત્તગોંગ શસ્ત્રાગાર લૂંટ કેસમાં તેમના પર કેસ ચાલ્યો હતો તેમજ તેમને આજીવન કેદની સજા થઈ હતી. ૧૯૪૨માં તેમને જેલમાંથી મુક્ત કરાયા બાદ તેઓ કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં જોડાયા અને તેમણે ૧૯૪૩માં કોમ્યુનિસ્ટ નેતા પી. સી. જોષી સાથે લગ્ન કર્યા હતા.

રાણી ગૈડિન્લિઉ

તેઓ 'નાગાલેન્ડની લક્ષ્મીબાઈ' તરીકે પ્રખ્યાત હતા. માત્ર ૧૩ વર્ષની નાની વયે તેમણે બ્રિટિશ શાસન સામે લડવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. બ્રિટિશરો દ્વારા તેમના પિતરાઈ ભાઈને ફાંસીએ ચઢાવાયા બાદ તે સ્વતંત્રતા સંઘર્ષમાં જોડાયા હતા. તેઓ બ્રિટિશરો સામે લડ્યા ત્યારે માત્ર ૧૬ વર્ષના હતા અને તેમણે માત્ર ચાર શસ્ત્રધારી નાગા સૈનિકોની મદદથી આ લડત ચલાવી હતી. તેઓ ગોરિલા યુદ્ધ અને લશ્કરી ઓપરેશન્સની ટેકનિકમાં નિષ્ણાત હતા. બ્રિટિશરો સામે તે આક્રમક નાગા નેતા તરીકે ઓળખાતા હતા. ૧૯૩૨માં તેમની ધરપકડ થઈ હતી. ત્યાર બાદ તેમને આજીવન કેદની સજા થઈ હતી. ભારતની સ્વતંત્રતા બાદ તેઓ જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેઓ માત્ર ૩૦ વર્ષના હતા. તેમની બહાદુરી બદલ પંડિત નહેરુ તેમને 'રાણી' તરીકે બોલાવતા. સ્વતંત્રતા સંઘર્ષમાં તેમની ભૂમિકા બદલ તેમને પદ્મભૂષણ એવોર્ડથી સન્માનિત કરાયા હતા.

પ્રિતિલતા વાડેકર

ચિત્તગોંગમાં મે ૧૯૧૧માં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ ખૂબ જ હોંશિયાર વિદ્યાર્થી હતા અને તેમનો સ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ તેમણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાંથી ડિસ્ટિક્શન સાથે બી.એ.ની ડિગ્રી મેળવી હતી. અભ્યાસ બાદ તેમણે લીલા નાગની દિપાલિ સંઘ અને કલ્યાણ દાસના સ્ટુડન્ટ યુનિયનમાં તાલીમ મેળવી હતી. ત્યાર બાદ તેઓ નેતા સૂર્યસેનના ક્રાંતિકારી પક્ષમાં જોડાયા હતા. સૂર્યસેન ચિત્તગોંગ શસ્ત્રાગાર લૂંટનાર જૂથના સભ્ય હતા. પોલીસ સાથેના ઘર્ષણ બાદ અન્ય સાથી સભ્યો સાથે તે ભાગી છૂટ્યા હતા. તેમના સભ્યોના મોતનો બદલો લેવા માટે તેમણે નેતા સૂર્યસેન સાથે બ્રિટિશર્સ અને યુરોપિયન્સ જે નાઈટ ક્લબની વારંવાર મુલાકાત લેતા હતા તેના પર હુમલો કરવાનું કાવતરું ઘડ્યું હતું. ૨૪મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ના રોજ પ્રિતિલતા વાડેકરે અન્ય સભ્યો સાથે ક્લબ પર હુમલો કર્યો અને પિસ્તોલ્સ તથા બોમ્બ્સથી અંધાધૂંધ ગોળીબાર કર્યો હતો. બ્રિટિશરોએ વળતો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમને પણ એક ગોળી વાગી હતી અને તેમને ઈજા પહોંચી હતી. તેમને જાણ હતી કે આ ઈજા તેમને મોતના મુખમાં ધકેલી શકે છે. તેથી બ્રિટિશરોની ગોળીથી મરવાના બદલે તેમણે તેમના ખીસ્સામાંથી પોટેશિયમ સાઈનાઈડની ગોળી ખાઈને મરવાનું પસંદ કર્યું.

Books on Rashtrapati Bhavan Released Recently

The Vice President of India, Shri M. Hamid Ansari releasing the book titled "Discover the Magnificent World of Rashtrapati Bhavan" and first copy presented to the President of India, Shri Pranab Mukherjee at Rashtrapati Bhavan in the presence of Prime Minister Shri Narendra Modi on July 25, 2016.

Over the past two years, Publications Division has brought out a series of books on various aspects of the Rashtrapati Bhavan to bring to the people its rich cultural, historical and social legacy. Five volumes were recently released by the Hon'ble Vice President and the Hon'ble Prime Minister at a function in Rashtrapati Bhavan, where the first copy of each book was presented to the Hon'ble President. The books released were 'The First Garden of the Republic : Nature of the President's Estate', 'Arts and Interiors of the Rashtrapati Bhavan', 'Discover the Magnificent World of Rashtrapati Bhavan', 'A Work of Beauty: The Architecture & Landscape of the Rashtrapati Bhavan', and 'Around India's First Table: Dining & Entertaining at the Rashtrapti Bhavan'.

The books were widely appreciated at the event. Prime Minister Shri Narendra Modi specifically mentioned in his address on the day that "the books... are Granths which will leave a mark in history."

Publications Division has earlier published four more books in the Rashtrapti Bhavan series, namely, 'Winged Wonders', 'Indradhanush', 'Right of the Ilnes: The President's Bodyguard', 'Abode Under the Dome', 'The Presidential Retreat', and three volumes of Selected Speeches of Pranab Mukherjee.

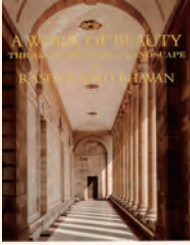
પ્રકાશન તા. ૨૪ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૬
પોસ્ટિંગ તા. ૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬

YOJANA (GUJARATI), September 2016

O.I.G.S.

પ્રેષક : પ્રતિશ્રી,
તંત્રીશ્રી,
'યોજના' કાર્યાલય
પ્રકાશન વિભાગ, ભારત સરકાર
અંબિકા કોમ્પ્લેક્ષ, યુ.કો. બેન્કની ઉપર, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

BOOKS ON RASHTRAPATI BHAVAN RELEASED RECENTLY

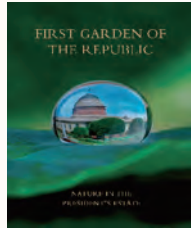

(i) A Work of Beauty: The Architecture and Landscape of the Rashtrapati Bhavan

This exhaustive volume documents the entire landscape around and architecture of the Rashtrapati Bhavan estate, starting from its construction as Government House, after the capital of British India shifted from Calcutta to Delhi in 1911.

(ii) First Garden of the Republic: Nature In The President's Estate:

First Garden of the Republic documents the flora and fauna of the Estate across the seasons. It shows how human agency creates and curates this habitat and explores how plants and animals make the President's Estate their own, adapting it to their ends, and the challenges these living creatures and their habitats face today.

(iii) Around India's First Table: Dining and Entertaining at the Rashtrapati Bhavan:

This volume traces the history of dining and entertaining at Rashtrapati Bhavan from the days when the British viceroys served French food in the stately dining room, through the early years of the republic, and the gradual

replacement from Western to Indian cuisine. The reader is taken behind the scenes to follow the careful preparations which make India's first table a site for successful gastronomic diplomacy.

(iv) Arts and Interiors of the Rashtrapati Bhavan:

This volume extensively documents and catalogues the various artworks on display in the lush interiors of the vast Rashtrapati Bhavan estate. It includes vivid descriptions about the history and stylistic features of the furniture, paintings. It also covers interesting information about textiles, murals and carpets that adorn the estate. Illustrated with pictures of artworks, reproductions of plans and rare archival documents, the reader gets an entry into the magnificent world and is made familiar with the general Interior design of the Rashtrapati Bhavan,

(v) Discover the Magnificent World of Rashtrapati Bhavan:

This short volume aim to acquaint children with the fascinating story of the Rashtrapati Bhavan – how it was built, the events it has witnessed and the role that it plays in the life of the nation and the people who live and work there, through Interesting stories, fascinating facts and descriptive chapters.

